västergötlands museum

KYRKOGÅRDEN OCH KULTURARVET

BILAGA TILL BEVARANDEPLAN FÖR AMNEHÄRAD-LYRESTADS PASTORAT

2010

Titelsidans bild: Del av Amnehärads kyrkogård 2010.

KYRKOGÅRDEN OCH KULTURARVET

BILAGA TILL BEVARANDEPLAN
FÖR KYRKOGÅRDARNA
I AMNEHÄRAD-LYRESTADS PASTORAT

2010

västergötlands museum

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

KYRKOGÅRDEN OCH KULTURARVET 7

Kyrkogården ett levande kulturarv 7

KYRKOGÅRDEN - EN HISTORIK 10

Från medeltid till 1800-talets början 10

1800-tal 11

1900-tal till nutid 13

Kyrkogårdens avgränsning och innehåll 16

Gravplatsen 20

Gravvården 20

KYRKOGÅRDEN IDAG 28

Land och stad 28

LAGSTIFTNING 30

SKÖTSELRÅD 34

SYMBOLER - IKONOGRAFI 36

LITTERATURLISTA KYRKOGÅRDAR
I AMNEHÄRAD-LYRESTAD 2010 39

APPENDIX - relevanta lagtexter

KYRKOGÅRDEN OCH KULTURARVET

Kyrkogården - ett levande kulturarv

Kyrkogården är en begravningsplats, men den fyller även många andra funktioner. Den är en sorge- och minnesplats för efterlevande att enskilt eller tillsammans minnas och sörja sina döda och att vårda deras gravplatser. Kyrkogården är också en plats för rekreation och kontemplation, en rofylld park där man kan promenera, vila, betrakta, begrunda eller meditera. För flera personer innebär kyrkogården även en arbetsplats och en arbetsmiljö.

Åtskilliga människor har en egen, högst personlig relation till kyrkogården, med olika betydelser och innebörder för varje individ. Vi har sett föräldrar med småbarn ströva på gångar, titta på stenar och prata om förnamn, gårdsnamn och gammaldags titlar. Hemvändare letar bland gravar och läser uppmärksamt på stenar. Många gravar besöks ofta av de efterlevande, andra är det numera endast kyrkogårdsförvaltningen som uppmärksammar. Efter arbetsdagens slut på fredagen, under det ljusa halvåret, är det många som kommer och ser till sina anhörigas gravar."Ett levande kulturarv" skulle man särskilt kunna sätta som en egen rubrik på S:t Olofs kyrkogård i Falköping, som dagligen besöks av åtskilliga människor. Förmodligen är detta en av länets mest välbesökta kyrkogårdar, vardag som helgdag.

Kyrkogården är också ett av samhällets viktiga minnen – ett slags historiskt minne eller arkiv över vilka vi varit, vilka vi velat vara och vad vi blivit. På kyrkogården avspeglas både samhällets och församlingens historia. Varje vård berättar någonting och sammantaget är kyrkogården en plats med många "berättelser" om bl.a. livsöden, näringsliv, sociala förhållanden, ekonomisk status och det svenska samhällets utveckling och förändring. Inte minst återspeglas här synen på döden och livet efter detta. Kyrkogården är i hög grad en omistlig del av det levande kulturarvet.

Kyrkogården - en del av det kyrkliga kulturarvet

Kyrkogårdarna ingår i det stora kyrkliga kulturarvet. I betänkandet "Staten och trossamfunden" (1998/99: KU18) säger *Kommittén angående det kyrkliga kulturarvet* följande om det kyrkliga kulturarvet som helhet:

"Det kyrkliga kulturarvet är en omistlig och ofrånkomlig del av vår kulturella helhet och identitet. Det är ett gemensamt arv från tidigare generationer, något som står för kontinuitet och tradition, samtidigt som det ständigt förändras. Kulturarvets betydelse kommer till uttryck i bl.a. Lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. (Kulturminneslagen). I 1 kap. 1 § föreskrivs att det är en nationell angelägenhet att skydda och bevara vår kulturmiljö samt att ansvaret för detta delas av alla. Såväl enskilda som stat och kommun skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön.

Svenska kyrkan är ansvarig för den största sammanhållna delen av vårt kulturarv. Det kyrkliga kulturarvet är mångfacetterat och omfattar bl.a. kyrkobyggnader, prästgårdar och andra byggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier, begravningsplatser samt kyrkliga arkiv och kyrkomusik. En betydelsefull del av det kyrkliga kulturarvet är de kyrkliga kulturmiljöerna.

Det kyrkliga kulturarvet har byggts upp under närmare ett årtusende och har formats i kontinuerlig växelverkan med andra delar av samhället. Genom kyrkans historiska ställning har det kommit att både avspegla och utgöra en väsentlig del av Sveriges historia.

Kyrkogården som en historiens spegel och bärare av kulturhistoriska värden

Kyrkplatsen har ända till långt in på 1900-talet varit bygdens centrum och är så på många håll än idag. Hela kyrkomiljön kring kyrka, kyrkogård, prästgård etc har varit socknens samhäl-

leliga centralpunkt under flera hundra år, både andligt och materiellt. Här möttes viktiga vägar, här låg oftast socknens centrala byggnader som fattigstuga, sockenstuga och sockenmagasin och här byggdes i regel skolhus och handelsbod under 1800-talets senare del. Ofta fanns här bysmedjan som på 1900-talet blev bil- och traktorverkstad med bensinmack. I kyrkomiljön försiggick mycket av bygdens dagliga liv och här lades sockenborna till sista vilan.

Landsbygdskyrkogårdarna som vi ser dem idag bevarar framför allt minnet av den levande och tätbefolkade landsbygden. Under 1800- och 1900-talen har livet på svensk landsbygd omgestaltats mycket kraftigt. Avfolkningen har pågått i över hundra år. Idag är det svårt att föreställa sig att det ännu in mot mitten av 1900-talet i Skaraborg bodde fler människor på landsbygden än i städer och tätorter. Fortfarande på 1970-talet var de flesta bondgårdar permanent bebodda även om jordbruksdriften då hunnit bli strukturrationaliserad på många håll.

Kyrkogårdens gravvårdar vittnar bl.a. om ett *etablerat hantverkskunnande*, om *stenindustrins utveckling*, om *regionala skillnader* i form och uttryck, om estetiska ambitioner, om enskilda människors och olika tidsepokers syn på livet och döden. Men gravvårdarna bär vittnesbörd om mycket mer.

Några exempel: På kyrkogårdens gravvårdar bevaras ortnamn såsom sockennamn, bynamn och gårdsnamn, vilka idag är en starkt hotad del av *vårt gemensamma, immateriella kulturarv*.

Gravvårdarnas uppgifter om *titel och befattning* är synnerligen viktiga historiska data om personen, tidsepoken och om samhället i stort. Här bevaras t.ex. minnet av det socialt och ekonomiskt starkt uppdelade gamla agrara samhället med adelsmännens och böndernas gårdar, officeren på bostället, den indelte soldaten m.fl. Prästgårdarna var centrala i bygden, från medeltiden och långt in på 1900-talet. Prästen stod för en av landsbygdens viktigaste samhällsfunktioner, som t.ex. själavårdare, lärare och kultur- och nyhetsförmedlare.

Om åtskilliga av landsbygdens människor under 1800- och 1900-talets början, såsom torpare, backstugusittare och de ensamstående kvinnorna, är dock oftast kyrkogården ett stumt vittne, eftersom varaktiga vårdar i sten eller järn nästan aldrig restes över dem.

Vårdar över t.ex. banvakten eller handelsmannen berättar om förvandlingen av landsbygdens samhälle under sent 1800-tal.

Titlar som t.ex. folkskollärare och kommunalordförande berättar om sent 1800-tal och 1900-talets första del. Landsbygden bestod då av ett nät av socknar som oftast var små självständiga kommuner med bl.a. egna skolhus och kommunalstämmor.

Enkla gravvårdar med texten MOR och FAR berättar bl.a. om en tid som klingade av för bara några generationer sedan, när alla visste vem alla var i bygden eller småstaden. Ofta står bara namn och årtal på det tidiga 1900-talets lite enklare gravstenar. Många arbetar- och torparbarn som flyttat till staden, eller utvandrat till USA och fått det ekonomiskt bättre ställt, besökte hemsocknen på 1920- och 30-talet. Det var inte ovanligt att man då, i efterhand, lät resa en sten på föräldrars eller syskons gravar på gamla allmänningen/fria området.

Landsbygdskyrkogården återspeglar också ett manligt präglat samhälle där vårdar av sten nästan alltid enbart restes över män som var jordägare. Kvinnorna omnämns på vården i regel endast som deras hustrur, döttrar, systrar eller svärmödrar. En gift kvinna som ägde jord fick inte full frihet att förvalta den förrän 1920, i vissa fall först 1950. Rösträtt för både kvinnor och män infördes först 1921. Enskilda vårdar över kvinnor förekommer dock, men är i klar minoritet. Från 1900-talets början finns gravvårdar över t.ex. lärarinnor, barnmorskor, mejerskor och hemsystrar som berättar om ett landsbygdssamhälle i förändring.

Ännu ovanligare än *gravvårdar över kvinnor är de över barn*. Trots den höga barnadödlighet som fanns ännu långt in på 1900-talet syns barngraven mycket lite bland äldre gravvårdar på våra kyrkogårdar. Före 1920 är det i stort sett endast i det övre samhällsskiktet som reser gravvårdar i sten över barn, och detta är inte heller vanligt. Ibland, främst på landsbygdskyrkogården, kan det förekomma, att flera barngravar från 1900-talets första hälft ligger samlade. Detta kan minna om att barngravarna kunde förläggas till allmänningen med en egen rad.

Flera av de många gravvårdar som rests över syskonpar eller hela syskonskaror på bygdens kyrkogårdar minner om att det inte varit ovanligt att syskon drivit gården tillsammans under 1900-talet. Inte sällan har ogifta syskon levt sina liv sida vid sida på gården. På några kyrkogårdar, såsom t.ex. Luttra och Slöta, finns flera syskonvårdar, vilket också hör till kulturarvet med kyrkogårdens ”berättelser” om människorna som levde i landsbygdens samhälle under 1900-talet.

I staden speglar den äldre kyrkogården övergången från den jordbrukspräglade småstaden till industrialismens samhälle, med utveckling av teknik, kommunikationer och det moderna samhällets uppbyggnad under 1900-talet. Rådmän, köpmän och hantverkare av olika slag följs av kommunalråd, handlanden, järnvägare, maskinister, ingenjörer och kommunalarbetare m.fl. I staden syns också mest tydligt uppbyggnaden av folkhemmet på 1940-, 50- och 60-talen, när samhällets goda ekonomiska och

sociala utveckling kom allt fler människor till del.

I en stad som Falköping, vars blomstringstid under sent 1800- och tidigt 1900-tal så intensivt hör ihop med järnvägens utbyggnad, är givetvis alla gravvårdar över lokförare, eldare, trafikbiträde, lokputsare, järnvägsarbetare m.fl. av största betydelse i kyrkogårdens berättelse om staden och dess människor. I t.ex. Mariestad står titlar som landshövding, landskanslist, fängelsevaktkonstapel, skeppare och maskinist m.fl. för residensstaden med både länets centralfunktioner och en livlig industri och sjöfart.

Sammanfattningsvis består *kulturhistoriskt värde* av flera samverkande delvärden som kan tillskrivas en kulturhistoriskt värdefull anläggning eller en större kulturmiljö. De kulturhistoriska värdena är oftast *kvalitativa, ”mjuka” värden* och därmed kan de också ibland vara mer svårdefinierade. Grundläggande kulturhistoriska värden är kunskapsvärden och upplevelsevärden.

Kunskapsvärden (eller dokumentvärden) är sådana historiska värden som beskrivs ovan och som gör att anläggningen förmedlar något om sin samtid. Den kan t.ex. berätta om ekonomi, näringsliv, samhällets uppbyggnad, sociala villkor, arkitektur, trädgårdskultur, teknik eller estetiska ideal. Genom att anläggningen bevaras ger den oss möjlighet att förstå och uppfatta något av vår historia.

Upplevelsevärden är de värden som bidrar till att skapa upplevelser hos betraktaren eller brukaren. Det kan t.ex. handla om ett arkitektoniskt eller konstnärligt uttryck, om upplevelser av symboler och identitet, eller om patinan som förmedlar intryck av åldrande och tid. Hit hör bl.a. de många hänvisningar som, särskilt på landsbygden, finns till *psalmverser och bibelställen* och som ofta förmedlar en bild av synen på livet och döden. Man talar ibland om ”den västsvenska fromheten” som något som ända in i sen tid varit utmärkande för Västsverige, inte minst då inom delar av landsbygden.

Av särskild betydelse är också den kristna och *antika symbolvärld* som ofta framträder på gravvårdar från 1600 – 1800-tal och som fortlever mer eller mindre hela 1900-talet igenom. Först i nutiden har symbolspråket mer allmänt genomgått större förändringar med mer personliga förtecken.

Värden som förstärker de grundläggande värdena är *autencitet* (ursprunglighet) och *pedagogiskt värde* med graden av tydlighet och lätttillgänglighet. *Sällsynthet och representativitet* ur nationellt, regionalt och lokalt perspektiv är också förstärkande faktorer. Exempel på sällsynthet är äldre gravvårdar över kvinnor och över barn. Bland det representativa, som varit kännetecknande och typiskt, kan nämnas de vårdar av kalksten från 1800-talet som förekommer på flera kyrkogårdar i Skaraborg. Representativa är också gravvårdarnas gårdsnamn samt titlar med anknytning till jordbruk m.m.

Helhetsmiljön med sammanhangen mellan anläggningen och dess omgivning är av största betydelse.

KYRKOGÅRDEN - EN HISTORIK

Från medeltid till 1800-talets början

Kristendomen har skapat förutsättningar och riktlinjer för kyrkogårdens utveckling i Sverige genom i runda tal 1000 år. Flera faktorer har emellertid samverkat till att skapa den nu befintliga kyrkogården och dess karaktär och innehåll. Boken Kyrkogårdens gröna kulturarv ger några exempel: aspekter på teologi, hälsa och hygien samt arkitektur och trädgårdskultur. Även lokala traditioner, ekonomiska förhållanden och myndigheters förordningar har satt avtryck i kyrkogårdens utformning.

Kunskapen om kyrkogårdens utseende under olika tider är i mångt och mycket bristfällig och fragmentarisk. Vi har många kunskapsluckor om hur gravar och vårdar varit utformade i äldre tid, inte minst under medeltiden. Även markbehandling och växtlighet är delvis okända områden.

Både jordbegravningar och brandgravar var vanliga i förhistorisk tid. I och med kristendomens införande ändrades detta. Kristendomen har ända till långt in på 1900-talet endast tillämpat jordbegravningar. I Västergötland, som kristnades först av de gamla svenska landskapen, etablerades kristendomen - romerskkatolska kyrkan – under 1000-talet. Katolska kyrkan krävde att begravningar gjordes i vigd jord på en för ändamålet avgränsad kyrkogård. Några av våra äldsta, i skrift omnämnda, kyrkogårdar finns på Falbygden. Kyrkogårdarna i Agnestad, Friggeråker och Gerum (troligtvis dagens Östra Gerum) skall, enligt den Äldre Västgötalagens biskopslängd (1200-tal) ha invigts på 1000-talet av biskop Sigfrid.

Befolkningen i allmänhet har alltid jordats ute på kyrkogården, men samhällets översta skikt begravdes under lång tid inne i kyrkan. I tidig medeltid gravsattes dock alla på kyrkogården. Kyrkliga företrädare kunde även få begravas inne i kyrkobyggnaden och sedermera fick också kungligheter sitt vilorum där. Senare under medeltiden blev gravplatserna inne i kyrkan till salu och blev mycket eftertraktade bland dem som hade råd att betala. Först i slutet av 1500-talet började dock kyrkobyggnaden mer allmänt att bli vilorum för det övre samhällsskiktet med adelsmän, prästfamiljer, storbönder och städernas förmögna borgare. Adelssläkter byggde sig ofta ett separat gravkor invid kyrkan. Särskilt under 1600-talet frodades en rik, inhemsk gravkonst, vilket bl.a. avsatte spår i kyrkorummets gravhällar och begravningsvapen.

Kyrkogården var förr inte endast en begravningsplats. Kyrkbacken var platsen för alla sammankomster i socknen, både i helg och vardag, ofta även som en handels- och marknadsplats. På 1600-talet, när kyrkorummet eller gravkoret var de förnämsta gravplatserna, tycks kyrkogården ha blivit mer försummad. Nedgångstiden för kyrkogården tycks ha pågått till långt in på 1700-talet. Det förekom att inhägnaden kring den gräsbevuxna kyrkogården togs bort, bl.a. för att marken användes som betesmark. Klockaren hade ensamrätt till djurbete och slåtter på kyrkogården som en löneförmån, men betet åtråddes även av andra. Uppgifter finns om svenska kyrkogårdar utan staket, med kringströvande kreatur, ovårdade gravar och öppet liggande ben. Från den stora stadsbranden i Skara år 1719 berättas om hur en kvinna som upptäckte branden larmade gudstjänstbesökarna genom att bulta på domkyrkodörren med ett människoben som låg på kyrkogården.

Det förefaller som att bruket att begrava inne i kyrkan upphörde tidigare i vissa trakter. Stora gravtumbor utomhus vittnar om att även ståndspersoner lät begrava sig på kyrkogården under 1600- och 1700-talen. Både i stad och land började man allt mer tillämpa begravningar utomhus även för de besuttna under 1700-talet. Befolkningsökningen under 1700-talets senare del innebar dessutom att kyrkorum och kyrkogårdar blev överbelagda, att liklukten i kyrkan blev olidlig och att gravar måste återanvändas för tidigt, innan stoftet förmultnat. Många kyrkogårdar låg dessutom i olämpliga lägen ur hygienisk och sanitär synpunkt, tätt omgivna av bebyggelse i städer och byar. Inte sällan var

läget lite lågt och sankt och kunde bidra till att grundvattnet blev otjänligt.

Under 1700-talets senare del kom en reaktion, delvis grundad på upplysningstidens växande insikt om sambandet mellan hygien och hälsa. Försäljning av gravplatser inne i kyrkan förbjöds 1783. År 1805 skrev Gustav IV Adolf till biskoparna och förordnade om utflyttning av kyrkogårdar från städerna. Kyrkogårdarna skulle vara planerade, inhägnade och planterade med träd. Det dröjde dock till långt in på 1800-talet innan förhållandena mer allmänt börjat förändras.

1800-tal

År 1815 beslöts om förbud mot begravningar inne i kyrkan. Vidare beslöts att begravningar inne i städerna måste upphöra och nya kyrkogårdar anläggas utanför stadsgränsen. Även kyrkogårdar som låg inne i tätbebyggda byar skulle flyttas ut. Dessutom skulle nu ingen längre kunna nekas begravning och hamna i en allmän, gemensam grav på fattigkyrkogård bara för att hon var fattig. Alla skulle på så vis ha rätt till en anständig begravning i egen grav.

Den sociala uppdelningen av kyrkogården var etablerad sedan århundraden, men kan ha blivit förstärkt efter att man slutat begrava inomhus. Det dröjde dock till in mot mitten av 1800-talet innan alla högreståndspersoner accepterade begravning utomhus. Mest eftertraktade var platserna i öster och söder. Dit förlades gravarna för adelsmän och andra besuttna. Prästerna vilade i regel i soluppgången i öster, nära koret. Här var sedan gammalt de främsta platserna, p.g.a. det starka symbolvärdet, bl.a. vad gällde uppståndelsens dag och den heliga staden Jerusalems läge i öster. I kyrkogårdens utkanter och längs kyrkogårdsmuren lades människor som var fattiga och egendomslösa. Brottslingar kunde hamna på den norra sidan, som ofta ansågs vara förknippad med negativa företeelser och mörka krafter. En person som begått självmord nekades att begravas i vigd jord och begravdes därför utanför kyrkogården.

Kyrkogårdar på landet var i regel indelade så att byar och hemman hade sitt fastställda område med gravar. Redan på 1700-talet, långt innan 1815, hade man på många kyrkogårdar börjat begrava, som man sa, i varv eller i rad, i kronologisk ordning allt eftersom dödsfall inträffade. Varvbegravningarna medförde bl.a. att den gamla indelningen i gårdar och byar var svår att bibehålla. Stora, fasta gravanordningar måste ofta borttagas från gårds- och släktgravarna. Exempelvis beslöt man 1799 i Tådene utanför Lidköping att ta bort de murade gravtumborna på kyrkogården, eftersom de var i vägen för begravningarna.

Från Näs på Falbygden finns ett konkret exempel från år 1826:

”På kyrkogården, hvilken prydes af många och åldriga Oxelträd, hafva funnits flera Grafstenshällor och Grafstenar af ett Likkistelock, så kallade Munkstenar. Men som dessa till en del nedsjunket i jorden och hindrade grafningen för lik, så beslöto Socknenämnden vid Sockenstämma 1826 23/7 att dessa Hallor och Stenar skulle bortrödjas, hvilket ock verkställdes”.

Närmre 1800-talets mitt kunde de som hade råd köpa en enskild gravplats av församlingen. I regel blev konsekvensen att kyrkogården delades in ett område med köpta gravar och ett allmänningsområde med allmänna gravar som låg på rad. *Frigravar, linjegravar* eller *grav på allmänna linjen* eller på *allmänna varvet* är benämningar som kom att användas ilångt in på 1900-talet. Antalet enskilda gravar växte kraftigt och återspeglar den ökande individualiseringen av samhället under 1800-talet.

När alla begrovs ute på kyrkogården ökade behovet av utrymme. Befolkningsökning, höga dödstal och dåliga sanitära förhållanden ställde också krav på en rationell användning av kyrkogården. Många kyrkogårdar blev utvidgade, om plats för detta fanns. Flera var dock starkt begränsade av terrängen eller av läget bland gårdar och hus. År 1849 beslöts om att förslag till ny begravningsplats skulle ställas under överinseende av både Kungl. befallningshavare och biskopen. Detta gav underlag både för en starkare reglering och för ett ökat genomslag för de nya ideérna om kyrkogårdens utformning.

Kyrkogårdens utformning kom att förändras starkt under 1800-talet. Utvecklingen gick i stora drag från en begravningsplats och samlingsplats till en kyrkogårdspark för andakt, kontemplation och rekreation. Överlag slog de nya kyrkogårdsidealen igenom tidigare i staden.

Stadskyrkogården

Under 1800-talets första del var det främst lite större provinsstäder som t.ex. Uppsala (1801), Växjö (1807) och Borås (1812) som flyttade ut sina kyrkogårdar och upprättade nya symmetriska planer. I Skaraborg var Skara ett tidigt exempel (1825). Ofta fick den nya kyrkogården en högre social status än den gamla, det var finare att bli begravd på den nya. På kyrkogården både återspeglades och vidmakthölls samhällets rådande förhållanden med segregering och klasskillnader.

Kyrkogården utvecklades till en parkanläggning med kvarter, gångar, alléer och trädplanteringar. Länge var idealen påverkade av renässans och barock. Denna franska, klassiska trädgårdskultur krävde *symmetri och regelbundenhet* med raka gångar och fyrkantiga kvarter. De strama och bundna anläggningarna löstes efterhand upp genom inflytande från den engelska parkens friare landskapsformer. *Den engelskinspirerade kyrkogårdsparken* kom att bli 1800-talskyrkogårdens kännemärke. Under 1900-talet har idealet om ”kyrkogårdsparken” fortsatt att utvecklas vidare och gör så även idag.

Kyrkogårdens utveckling till en park är i mycket förknippat med det *ökande intresset för det offentliga rummets utformning*. Parkens luftighet, ljus och grönska sågs bl.a. som ett sätt att bemästra de svåra bostadssociala och sanitära förhållanden som präglade de snabbväxande städerna under *1800-talets industrialisering*. Samman med industrialismen hörde också framväxten av en förmögen högborgerlig samhällsklass som lade stor vikt vid den yttre miljön. Synen på parken som en *borgerlig representativ gemenskapsmiljö* för rekreation och socialt liv, påverkade även synen på kyrkogårdarnas utformning under sent 1800-tal.

Stenindustrins utveckling och bättre kommunikationer ökade möjligheterna att bygga större och mer exklusiva gravvårdar än tidigare. Gravkvarterens stort anlagda rader, med ståtliga monumentvårdar och inramning av gravträd och vintergröna buskar, ger uttryck för välbärgade innehavare med hög social ställning. Det var viktigt att förmögenhet och rang syntes ända in i döden. De mest dyra och eftertraktade gravplatserna kom på stadskyrkogårdar ofta att ligga i väl synliga lägen vid huvudstråken och kring entrén, innanför grindarna. Monumentgravarnas rader har mycket gemensamt med den tidens påkostade borgerliga bostadskvarter i sten längs esplanader och alléer.

Nya begravningsplatser anlades efterhand i många städer och samhällen, men frånsett Skara, som flyttade ut sin kyrkogård redan 1825, verkar ha dröjt till runt 1800-talets mitt i Skaraborgs övriga små städer. 1848 flyttade man ut kyrkogården i Falköping (idag kallad S:t Sigfrid), Hjo flyttade ut sin på 1850-talet och 1860 tillkom S:t Sigfrids kyrkogård i Skövde. I Mariestad planerades utflyttningen på 1850-talet men blev verklighet först 1886 när Södra kyrkogården togs i bruk. År 1862 flyttades Lidköpings begravningsplats bort från kyrkan och ut till vad som nu är Norra kyrkogården, då belägen utanför stadsgränsen.

Lidköpings Norra kyrkogård från 1860-talet är ett av Sveriges mer uppmärksammade exempel på kyrkogårdar planerade efter 1800-talets mitt. *Kyrkogårdens gröna kulturarv* beskriver denna som ”ett kuriöst men samtidigt mycket gott och pedagogiskt exempel på det sena 1800-talets stil och smak på trädgårds- och kyrkogårdskonstens områden”. Kring Nicolai kyrka skulle den gamla kyrkogården omvandlas till en ”kyrkoplan”. Man avsåg att skapa en liten ”kyrkogårdspark” omsluten av en trädkrans, gravarna skulle planteras med gravträd och buskar, bl.a. flera hängande arter. Även i förslaget till en ny byggnadsplan för Lidköpings stad 1877 framträder strävan att försköna och reformera stadsbilden, genom att utforma den nya kyrkogården som en kyrkogårdspark.

Landsbygdskyrkogården

Den gräs- och buskbevuxna kyrkogården var en företeelse som lär ha förekommit ännu långt in på 1800-talet på olika håll i landet. Klockarens rätt till kreatursbete på kyrkogården förbjöds år 1819. Förbudet omfattade dock bara djurbete, inte höslåtter.

Samtidigt finns några motbilder från Skaraborg som pekar på att man på många håll sedan länge bemödat sig om att vårda kyrkogården och ge den en värdig utformning. Exempelvis berättas från Näs på Falbygden år 1784 att

”... Kyrkogården som på alla sidor och i rätta linjer är planterad med 68 fruktbärande oxelbärsträd, gör om sommaren ett behagligt utseende. ...” Från närbelägna Vistorp berättas samma år att kyrkogården var ”... beprydd med 19 stycken vackra löfträd”. Från grannsocknen Kälvene berättas i Inventarium 1830 att ”Kyrkogården, rymlig och genom en liten plantering förskönad, tjenar till begrafningsplats inom sin ringmur”.

Så sent som 1858 klagade dock Olof Eneroth i *Våra kyrkogårdar* på de många eftersatta lantkyrkogårdarna. Husaby var ett undantag, enligt Eneroth, den var vårdad och hade välhållna gångar och gräsmattor. Mitten av 1800-talet kom emellertid att bli en brytpunkt för en allmän större omsorg om landsbygdens kyrkogårdar. Fler och fler kyrkogårdar försågs med planterade trädkransar. Det dröjde dock in på 1920- och 30-talet innan kyrkogårdsparken satt sin prägel även på landsbygden.

Det är inte känt i vilken utsträckning kyrkogårdarna flyttades ut ur byarna enligt 1815 års uppmaning. Ett exempel från Skaraborg är den stora stadsliknande kyrkbyn i Hova, vars kyrkogård flyttades ut från byn i samband med laga skifte 1859. Troligen ligger dock flertalet lantkyrkogårdar kvar i gamla lägen. Skiftesreformerna fick till följd att tät bybebyggelse glesades ut genom utflyttning av bondgårdarna. Detta kan ha medfört att det oftast inte ansågs nödvändigt att anlägga en ny kyrkogård, vilket var ett stort projekt.

Varvbegravningar kan ha medfört att människors negativa inställning till begravningar norr om kyrkan avtog. Detta gällde både i stad och land. Exempel finns på landsbygdskyrkogårdar där kyrkoherdar och godsägare lagt familjegraven på norra sidan. Detta kan efterhand ha bidragit till ändrade attityder hos församlingsborna. På en del kyrkogårdar lär man ha lagt alla gravkategorier på rad, något som inte alls var självklart. Ofta var man tvärtom noga med att separera de köpta gravarna från det allmänna området. Allmänningen, som ofta låg i norr, innehöll då enbart de som inte ägde någon jord och de var många fler än de som hade enskilt ägda gravar. Gravarna på den allmänna raden var oftast ensamgravar och där fanns ingen enskild nyttjanderätt.

De *stora epidemierna* efterlämnade sällan tydliga spår på kyrkogården. Kolerans härjningar under 1800-talets första del och mitt medförde i regel begravningar på särskilda kyrkogårdar som bara användes vid dessa tillfällen. Exempelvis kan nämnas kolerakyrkogårdarna i Järpås och Uvered ute på västgötaslätten. Inte heller spanska sjukans svåra härjningar 1918 har avsatt några tydliga spår. Eftersom epidemierna i regel skördade flest dödsoffer i de breda folklagren, där man mycket sällan hade råd att resa gravvårdar i varaktigt material, så är de även av den anledningen sällan synliga på kyrkogårdarnas gravvårdar.

1900-tal - nutid

Skogskyrkogården som företeelse tog form i Tyskland och USA under sent 1800-tal. I Sverige invigdes den första skogskyrkogården, i Karlskoga i Örebro län, år 1905. Mest välkänd är Skogskyrkogården i Stockholm, av arkitekterna Gunnar Asplund och Sigfrid Lewerenz, planerad fr.o.m. 1915. Den är numera uppförd på UNESCOs lista över kulturhistoriska världsarv.

Svenskarnas mycket nära förhållande till landskapet har bildat utgångspunkt för hur tanken om skogskyrkogården utvecklats här i landet. *Naturen själv är templet, det heliga rummet*. De anläggningar som görs underordnar sig landskapet och knyter an till det befintliga. Bland furor, berg i dagen, kullar och träddungar anläggs gravarna, sammanlänkande av stigar och stråk. Skogskyrkogårdar har fått ett mycket stort genomslag i Sverige och har anlagts kontinuerligt under 1900-talet och görs så fortfarande. Främst präglar detta städer och tätorter men de finns även på landsbygden. Ett förnämligt prov på en skogskyrkogård från 1960-talet finns vid Leksbergs kyrkogård i Mariestad. Även i Vinköl utanför Skara finns en skogskyrkogård. En annan trend under 1900-talet har varit parken med friare landskapsformer, oregelbundna

Medelplana kyrkogård runt sekelskiftet 1900 med tydliga gravkullar, sannolikt bevuxna med vintergröna eller murgröna. Notera även gravkoret i bildens nedre högra hörn. Foto: Anders Roland VGM.

gångsystem och träden samlade i dungar och grupper.

Det utmärkande för 1900-talet, inte minst på landsbygden, kom dock att bli den ganska *strama kyrkogårdsparken* med krans, alléer, gravträd, buskage, grusgångar och kvartersbundna rader av grusfyllda ramgravar, med ram av huggen sten eller en klippt häck. Nästan alla kyrkogårdar kom att präglas av de idealen. 1900-talet medförde överhuvudtaget flera förändringar av kyrkogårdens utseende. Stenindustrins utveckling i sent 1800-tal innebar ett stort utbud av olika gravvårdar. Genom gravstenhuggeriernas kataloger fick gravvårdarna en spridning över landet som tidigare inte varit möjlig. Katalogerna bjöd ut vårdar i olika priskategorier. Det blev inte lika kostsamt som förut att resa en enkel stenvård och antalet gravstenar ökade starkt under 1900-talets första årtionden.

Förhållandena varierade dock stort mellan kyrkogårdar i stad och land och mellan landets olika delar. Fortfarande var enkla trävårdar det vanliga på många håll, inte minst på landsbygden. Ännu på 1930-talet var det vanligt att många inte hade råd att markera graven med en vård, eller endast med en av trä. Den stora allmänningen avtecknade sig fortfarande tydligt som ett område med enkla små gravkullar och resta, vita träkors.

Det verkar även som att man i vissa bygder mer allmänt inte reste så många vårdar, utan fortsatte att tillämpa bruket med *gravkullar* in på 1940-talet. Rader av gravkullar utan särskilda vårdar, inramade av grusfyllda gravramar, längs grusgångarna, förekom t.ex. under tidigt 1900-tal, vilket framgår av foton från den tiden.

Även till *barngraven* användes ofta en vård av trä, men i de breda folklagren var det mycket vanligt att barngraven inte blev försedd med en särskild gravvård. Ett vitmålat träkors, eller endast en liten kulle bevuxen med vintergröna, var fram till 1940-talet en vanlig markör för en barngrav. Först efter andra världskriget blev det mer allmänt i landet som helhet att ge barngraven en sten. Den enkla utformningen och den lilla skalan är ofta kännetecken för barngravvården. Åtminstone från ca 1900 har också använts små släta hällar i ljus eller mörk sten, med relieftext, s.k. liggare eller liten häll.

Efter krigsslutet 1945 blev stenvårdar allmänt förekommande. Kyrkogårdens parkkaraktär var fullbordad även på mindre landsbygdskyrkogårdar. Grusgångar och grustäckta stenram- eller häckramgravar dominerade ofta helhetsintrycket mycket mer än de då ganska begränsade gräsmattorna. Strängare krav på mått och utformning av vårdar medförde vid denna tid att de låga och breda gravvårdarna kom att sätta prägel på kyrkogårdarna. Så var förhållandena även under senare delen av 1900-talet. På 1960-talet kom gravvårdarnas utformning att bli mer enhetlig. Inte minst gällde detta även kyrkogårdarnas övriga utformning som ofta erhöll en förenkling av planteringar och växtinnehåll under 1970-talet.

Under 1900-talet har också flera äldre kyrkogårdar *utvidgats*, inte minst på landsbygden. Exempelvis kan nämnas Torbjörntorp från 1933 på Falbygden. De utvidgningar som tillkom mellan 1930-tal och 1960-tal följer ofta en relativt traditionell, bunden form. Regelbundna gångsystem och kvartersbundna dubbla eller fyrdubbla gravrader avgränsas av häckar. Långsträckta räta rader av häckar är vanligt förekommande.

Efter 1945 betonades allt mer det funktionella och *krav på rationell skötsel*. Detta kom mer och mer att styra kyrkogårdarnas utseende. Maskinklippning av gräsmattor började tillämpas på 1950- och 60-talen och kom att få stor inverkan. Alltsedan dess har grusgångar lagts igen och besåtts med gräs. Gravarnas grustäckning och stenramar har borttagits och ersatts med gräsmatta. I nuläget är detta mer eller mindre genomfört på de flesta kyrkogårdar i Skaraborg, framför allt på landsbygden. Detta har medfört att många kyrkogårdar uppfattas som mer likformiga och med ett torftigare innehåll.

Att synen på kyrkogårdarnas utformning har växlat framgår på ett tydligt sätt av det här citatet ur verket *Skara stift i ord och bild* från 1949. Om äldre kyrkogårdar både i stad och land sägs att:

”... vanvårdade träd och häckar, lutande och fula gravstenar, breda stenramar och en myckenhet grovt grus på gravarna samt inte minst ovårdade och fula avfallsplatser pryda förvisso icke de helgade rum där våra fäder sova. Deras minne skulle ej bättre kunna hedras än genom en utvidgad och mera rationaliserad vård av våra begravningsplatser...”

Artikelförfattaren tyckte bl.a. att kyrkogårdar (gällde nog mest i staden) hade för många stenvårdar, att de låg för tätt samt att tillräcklig grönska och skyddande planteringar saknades. Vid början av 2000-talet, efter 50 år med fokus på kraven på rationell skötsel och vård, är synsättet delvis ett annat. Idag, när maskinklippta gräsmattor täcker många kyrkogårdar nästan helt, ser vi kvarvarande grusgångar och stenramgravar som värdefulla inslag som måste bevaras där de ännu finns i behåll.

Formellt försvann linjegraven i 1964 års gravrättslag. Idag varar dess motsvarighet, avgiftsfria enpersonsgravar, i 25 år (utan kostnad). Kyrkogårdens gamla, allmänna område har sedan 1960-talet ofta omvandlats till gravkvarter, urnlundar, minneslundar eller parkytor.

Gravskick

I förhistorisk tid var det mycket vanligt att man brände sina döda. Detta upphörde sedan helt eftersom brandbegravning inte tolererades av den medeltida katolska kyrkan. Mot slutet av 1800-talet började en mer positiv syn på *kremering* att få fotfäste i de större städerna. En enkel ugn anordnades 1887 på Norra begravningsplatsen i Stockholm och ersattes med ett krematorium 1909. Under 1900-talet slog sedan kremering igenom starkt, framför allt efter 1945. Antalet brandbegravningar blev under 1900-talets senare del betydligt vanligare än kistbegravningar. Idag är förhållandet i städerna i snitt ungefär 80% urnbegravningar. Ännu kan det emellertid vara stora skillnader mellan stad och land. På landsbygden kan det vara tvärtom så att kistbegravningar fortfarande är dominerande.

Kolumbarium är ett utrymme inomhus där askurnor förvaras i slutna nischer. I regel är kolumbariet inrymt i en särskild tillbyggnad till kyrkan eller i en källare under kyrkan. 1924 byggdes kolumbariet vid Gustav Vasakyrkan i Stockholm som ett av de första i vårt land. I f.d. Skaraborg är kolumbarier sällsynta, på 1920-talet byggdes dock ett vid Edåsa medeltida kyrka i Värsås pastorat. Urnmuren och urnhallen påminner om ett kolumbarium, men kan vara en öppen anläggning med slutna nischer. Kolumbarier och urnmurar m.fl. upplevdes efterhand ofta som otillräckliga samt att de kunde skapa problem vad gällde gravrätten. Den här kategorin av anläggningar minskade i betydelse efter att minneslundar börjat användas 1958.

I *urnlunden* eller urngården gravsätts urnan i jorden och vanligen reses en vård. Vanliga är också urngravsområden som inte är en lika tydligt avgränsad del av kyrkogården som urnlunden. På kyrkogården avtecknar de sig ofta tydligt mot omgivningen genom att gravvårdarna är mindre och står eller ligger mycket tätare.

År 1958 infördes begreppet *minneslund*. Minneslunden står för ett kollektivt gravskick. I minneslunden är alla anonyma och lika inför döden. Askan nedgrävs eller strös ut i minneslunden. Inga individuella vårdar reses. Blommor och kransar läggs på en särskild plats, gemensam för alla gravar. Gravsättningar i minneslund ökade starkt i antal – i främst städer och tätorter – under 1900-talets sista årtionden. Den popularitet som minneslunden fick berodde inte sällan på den ökade geografiska rörligheten i industrisamhället. Anförvanterna kunde bo långt bort och det fanns ingen till hands att vårda en grav. Då var minneslunden ett alternativ. Reaktionen mot minneslundar handlar ofta om att efterlevande saknar att ha en särskild gravplats att gå till.

Asklunden har utvecklats som ett alternativ som påminner om minneslunden. I asklunden markeras dock platsen för den enskildes aska med en namnplakett eller namnskylt. Kransar och lösa blommor kan läggas där.

1990 års begravningslag har givit den enskilde en större frihet att utforma sin grav. Den ökande individualismen i samhället avsätter också spår på kyrkogården. Såväl kyrkogårdens utformning som gravskicket påverkas också av att Sverige har blivit mer mångkulturellt.

Vy över Näs kyrkogård, Falköping, med en ståtlig trädkrans av bl a alm. Foto: Erik Holmström VGM 2003.

Träd och andra planteringar

Vi vet mycket litet om den medeltida kyrkogårdens utseende. Kanske påminde den sommartid om en blommande äng som inramade gravhällar och tumbor. Klostrens trädgårdar och begravningsplatser kan ha påverkat utformningen av bygdens kyrkogårdar. Efter reformationen, när omsorgen om kyrkogården klingade av, ökade sannolikt kyrkogårdens användning som nyttomark för djurbete och slåtter, samtidigt som intresset för plantering och omvårdnad minskade.

Utvecklingen av trädgårdskulturen i Sverige tog ny fart, vid slott och herresäten, under 1600-talets stormaktstid. Enligt *Kyrkogårdens gröna kulturarv* användes flera träd till nya parkanläggningar, exempelvis ask, alm, lönn ek, skogslind. Senare under 1600-talet importerades parklindar. De kom att helt dominera de nya barockanläggningarna i rader, alléer och kvarter – vid sidan av de inhemska träden. Under 1700-talet infördes även hästkastanjen.

Flera av våra vanliga *ädellövträd* såsom ask och alm växte i medeltidens klosterträdgårdar. Träd kan dock ha lyst med sin frånvaro på flera av 1600- och 1700-talets kyrkogårdar. Varnhems kyrkogård försågs dock med en trädkrans genom greve Magnus Gabriel De la Gardies försorg redan på 1670-talet. Under sent 1700-tal blev många kyrkogårdar förskönade med träd. Ofta var kyrkoherden djupt engagerad i detta. Träd och grönska var inte främst ett estetiskt tilltalande inslag, utan sågs som något sunt och positivt. Man trodde bl.a. att rötter och trädkronor absorberade de negativa dunster som man antog orsakade sjukdomar. Dagens högvuxna, ofta mäktiga trädkrans på landsbygdskyrkogården karaktäriseras främst av alm, ask, lind, lönn eller oxel. Inslag av t.ex. ek, björk och hästkastanje förekommer också.

I *Kyrkogårdens gröna kulturarv* framhålls att kyrkogårdens stora träd som vi ser dem idag ofta härstammar från de sista hundra åren. Undantag finns dock som kan vara 200–300 år gamla. Samtidigt utesluts inte möjligheten att vissa lövträd kan ha förekommit redan tidigt som vårdträd på kyrkogården – att jämföra med byars och gårdars vårdträd. Träden var dessutom viktiga fodertillskott och användes för lövtäkt. Framför allt ask, alm, lind och oxel kan således sedan gammalt ha hemortsrätt på kyrkogården även om dagens träd i oftast inte har tillkommit tidigare än i början av 1800-talet.

Såväl i Skara stift som i Skaraborgs län har det i alla fall sedan ca 250 år funnits en tradition av trädplantering på kyrkogården. Att kyrkogårdsträd ibland förekom under 1700-talets första del omtalas av biskop Jesper Svedberg. Ca 1750 planterades de oxlar på Vartofta-Åsaka kyrkogård på Falbygden ”... hvars lummiga kronor gifver en ganska täck anblick ...” noterades det i Inventarium år 1830. Under 1700-talets senare del växte lövträd på flera av Skara stifts kyrkogårdar.

Förutom trädkransens och alléernas träd finns också de enstaka träden, såsom sorgträd, gravträd eller vårdträd, de har flera benämningar. Dessa solitärträd, som även kan vara större buskträd, har sitt ursprung från kyrkogårdens omvandling till kyrkogårdspark under 1800-talets senare del. Vid 1900-talets början kännetecknades stadskyrkogården av åtskilliga gravträd. I Kyrkogårdens gröna kulturarv framhålls att träd med hängande form eller paraplyform är vanliga. Ofta har de en mycket medveten placering på kyrkogården. Inte sällan är de gravträd som fått växa fritt eller också har trädet ursprung från en buskplantering. Exempelvis nämns tårbjörk, hängbjörk, paraplyalm och hängalm samt den inte ovanliga hängasken med ett lite glesare lövverk.

Gångar fanns förr ofta bara till kyrkportarna. Efterhand som kvartersuppdelningen av kyrkogården utvecklades, i takt med den växande befolkningen, blev det praktiskt att ha gångar. I kyrkogårdens utveckling till park spelade ett förgrenat gångsystem en viktig roll. Sandade eller grusade gångar underlättade transport och promenader. När kyrkogårdsparkens ideal slog igenom även på landsbygden utvecklades gångsystemet också där, även om vissa mindre kyrkogårdar troligen aldrig erhöll något utvecklat grusgångssystem.

Det fanns även ett konkret behov av gångar för att ta sig fram på kyrkogården, eftersom man på landsbygden ofta slog gräset med lie ett begränsat antal gånger per säsong. Dessemellan växte gräset högt. Under 1950- och 60-talen började man alltmer med maskinklippning av gräsmattor på kyrkogården. Maskinklippningen minskade behovet av gångar.

Rationaliseringen som påbörjades under 1900-talets senare del fortgår ännu och har förändrat kyrkogårdarna drastiskt. Gångsystemen har förenklats eller också har asfaltering eller, oftare, igenläggning med gräs, skett av de i regel ursprungligen grusade eller sandade gångarna. Gräsmattor och endast en eller ett par gångar kännetecknar nu åtskilliga kyrkogårdar, särskilt på landsbygden.

Häckar av buxbom, liguster eller måbär etc har under 1900-talet kommit att sätta sin prägel på åtskilliga kyrkogårdar. Cypresser och thujor är exempel på träd och buskar som kommit att förknippas med kyrkogården under motsva-

rande tid. Vissa växter som är gröna året om har blivit något av karaktärsväxter för kyrkogårdens gravar. Exempelvis kan nämnas sedum, vintergröna (vinca minor) och även murgröna.

Kyrkogårdsmur

Äldre benämningar på hägnaden kring kyrkogården är balk eller bogårdsmur. Balk är en ålderdomlig benämning. Så kallas de knuttimrade hägnader som förr sannolikt varit vanligt förekommande kring kyrkogårdarna. Numera finns endast ett fåtal i behåll i Sverige, t.ex. i Södra Råda i Gullspång och i Brandstorp i Habo. Bogårdsmur kallades den breda, murade hägnad som också förekommit sedan medeltiden. (Bogård är en gammal benämning på kyrkogården). Höga murade bogårdsmurar, som även kunde vara till skydd i orostider, byggdes bl.a. på Gotland under medeltiden. Numera använder man främst den samlande benämningen *kyrkogårdsmur*.

På 1600- och 1700-talen tycks det inte längre ha varit allmänt bruk att ha en mur eller träbalk kring kyrkogården, även om flera landsbygdskyrkogårdar i Skaraborg troligen hade detta. 1764 påtalades i ett kungligt brev att träbalkar skulle avskaffas. Istället skulle kyrkogårdsmurar uppföras med sten i kallmurning. 1804 förordnades om att stenmuren skulle muras med kalkbruk som bindemedel och avtäckas med skiffer eller tegel.

Idag är det inte ovanligt att muren, helt eller på vissa sträckor, utgörs av en *stödmur* som endast når upp med krönet över själva kyrkogården. Många kyrkogårdar har med tiden blivit kraftigt förhöjda. Flera ligger också i en sluttning med skiftande terrängnivåer. Ibland är då kyrkogårdsmuren kompletterad med en häck eller ett staket ovanpå. Exempel finns på att kyrkogårdsmuren kan ha ersatts helt av ett staket, oftast i gjutjärn men förekommer även i trä. Enbart en häck förekommer men är inte vanligt på landsbygden.

Stigluckor och portar

Ofta har kyrkogården haft flera ingångar. Låg prästgården intill kyrkogården hade prästen en särskild ingång, såsom än idag i Vartofta-Åsaka och Åsle på Falbygden. Murade överbyggda kyrkogårdsportar, stigluckor, har sedan medeltiden byggts vid ingångarna till svenska kyrkogårdar. *Stigluckor* av trä har också förekommit i Västergötland. Några bevarade medeltida stigluckor är inte kända från Skaraborg. De befintliga äldre som finns kvar idag håller betydligt blygsammare proportioner än t.ex. de stora gotländska stigluckorna.

Åtminstone sedan 1700-talet har ingången ofta endast markerats av ett par stenstolpar. Såväl släthuggna som putsade, murade stolpar är vanliga, ofta krönta av varsitt stenklot, ibland med ett kors på toppen. Karaktäristiska är de vanligen fint utsirade *smidesgrindarna*, i regel en dubbelgrind, i större entréer ofta en trippelgrind eller två par dubbelgrindar. Gjutjärnsgrindar förekommer i någon mån under 1900-talet. Trägrindar har förekommit men är ovanliga numera, förutom på lite yngre kyrkogårdar.

Kyrkbalk i timmer vid Brandstorps kyrka i Habo. Foto: Thomas Carlquist VGM juni 2004.

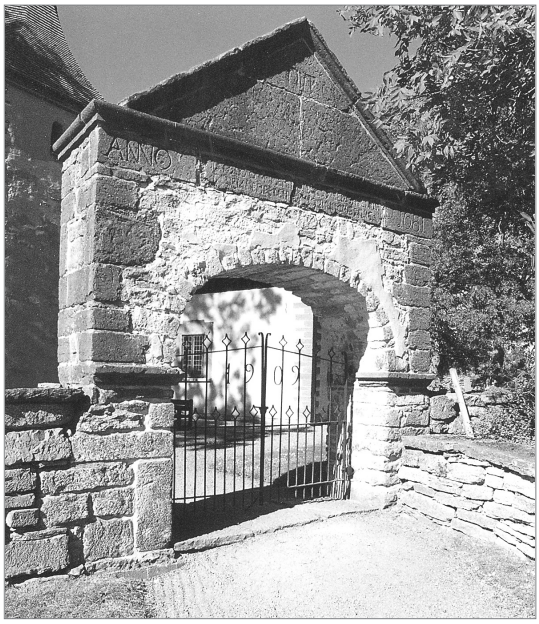

Ståtlig stiglucka, daterad 1681, vid Västerplana kyrka på Kinnekulle. Foto: Thomas Carlquist VGM juni 2004.

Kyrkobyggnaden

I Skara stift byggdes omkring 500 kyrkor under medeltiden. Det är ett mycket stort antal för svenska förhållanden och på många håll, särskilt på Falbygden, ligger kyrkorna ovanligt tätt. De flesta kyrkor byggdes i sten, ofta i den regionala sand- eller kalkstenen från Kinnekulle, Billingen eller Mösseberg. Främst i skogsbygderna har man dock byggt i trä. Många kyrkor ersattes med nybyggnader på 1700- och 1800-talen, men fortfarande finns åtskilliga kyrkor som härstammar från tidig medeltid (1100–1200-tal).

Kyrkobyggnaden är förknippad med ett mycket *starkt symbolvärde* som har flera betydelser. Minsta del av kyrkobyggnaden fyllde en funktion i den medeltida katolska kyrkans rikliga symbolvärld. Byggnaden ansågs motsvara Jerusalems tempel. Den var också en direkt återspegling av Kristi kropp. En korsformig kyrkobyggnad symboliserade Kristi kors. En rund kyrka, en s.k. centralkyrka, återspeglade i sin runda form jordklotet och den världsomspännande kristenheten. Detta är bara några få exempel på mångfalden. Summan av alla dessa detaljer bildade den integrerade helhet av religiös symbolik som genomsyrade den medeltida föreställningsvärlden. Även om reformationen 1527 och införandet av den protestantiska kristendomen kom att bryta med mycket av detta synsätt, har den medeltida symboliken lagt fast huvuddragen för kyrkobyggnadens och kyrkogårdens utformning in i vår egen tid.

Under medeltiden placerades alltid kyrkobyggnaden i öst–västlig riktning, vänd mot Den himmelska staden (Jerusalem). Koret med kyrkans heligaste plats – altaret – låg alltid vänt åt öster. Den protestantiska kyrkobyggnaden har ofta en motsvarande placering, men kan även vara orienterad i andra väderstreck.

Kapellet

Särskilda gravkapell började byggas på de nya stadskyrkogårdar som anlades under 1800-talet. Kapellbyggnaden komponerades in i kyrkogårdens anläggning, ofta som en centralpunkt för korsgången, eller i fonden för huvudstråket. I regel bär kapellet prägel av någon av de arkitekturstilar för kyrkobyggnader som varit rådande vid byggnadstiden. Under 1900-talet har kapellet också varit en central enhet, men har ofta även givits en friare placering. Vanligt har också varit att samla kapellfunktionen ihop med andra funktionsutrymmen på kyrkogården.

Klockstapeln

Fristående klockstaplar har använts i Sverige sedan medeltiden. I regel är de byggda av trä. De nu befintliga i Skaraborg är främst från 1700- eller 1800-talen. Enstaka exemplar är äldre, troligen från 1600-talet såsom klockstapeln i Velinga nära Tidaholm. Bland de äldsta är troligen även den i Vad, utanför Skövde. Oftast står klockstapeln innanför kyrkogårdsmuren.

Tiondeboden och sockenmagasinet

Två av socknens centrala byggnader var *tiondeboden* och sockenmagasinet. Inte sällan byggdes de i direkt anslutning till kyrkogården, ofta placerade på insidan eller på utsidan av muren. Tiondebod är namnet på det magasin som byggdes som förvaring för den naturaskatt – tionde – som kyrkan erhöll i äldre tid. Vanligt är att tiondeboden kallades för kyrkhärbärge eller kyrkhärbre. I början av 1800-talet fanns inte längre behov av tiondebodar eftersom systemet

Sockenmagasin från 1700-talet vid Södra Fågelås kyrka i Hjo. Foto: Thomas Carlquist VGM juni 2004.

med tionde förändrats. Det var inte ovanligt att tiondeboden användes som sockenmagasin.

Sockenmagasin började byggas i mitten av 1700-talet efter påbud från staten. Där skulle sockenborna lagra spannmål när det blev dåliga tider. Magasinet var således tänkt att fungera som ett beredskapslager. Det kom dock främst att användas som en slags bank för in- och utlåning av säd. Eventuell avkastning användes till socknens gemensamma angelägenheter. Kring 1850 minskade magasinens betydelse eftersom penningekonomin började ta över den äldre naturahushållningen.

Det finns inte många bevarade tiondebodar i Skaraborg och de är byggda i sten såsom t.ex. i Karleby på Falbygden och Rackeby på Kålland. Två i regionen härstammar från medeltiden, en i Acklinga i Tidaholm och en i Berg i Skövde. Sockenmagasinen är betydligt fler, även om det också var vanligt att inte bygga nytt utan använda en tornvåning i kyrkan som magasin. I regel är magasinen timrade, men flera av dem som uppfördes under 1700-talet är byggda i sten eller i både sten och timmer.

Gravkoret

Efter reformationen på 1500-talet, när inomhusbegravningarna efterhand blev vanliga i det övre samhällsskiktet, började framför allt adelsfamiljer att bygga särskilda gravkor åt sig. I gravkorets valv ställdes kistorna in efterhand. Gravkoret är antingen tillbyggt kyrkan eller byggt som en fristående byggnad på kyrkogården.

Under sent 1500-tal och på 1600-talet fick gravkorets exteriör ofta en arkitektoniskt mycket medveten utformning, präglad av senrenässans och barockstil, de då ledande arkitekturstilarna. Av detta finns ytterst lite bevarat i Skaraborg. Flera ståtliga gravkor har dock funnits, såsom det äldsta kända i Skaraborg, ätten Bondes gravkor från 1586 vid Fägre kyrka på Vadsboslätten. (Det rikt utsmyckade Bondeska gravkoret finns inte i behåll idag). De bevarade gravkoren har ofta en enklare exteriör. Ibland togs även en befintlig del av kyrkan i anspråk som gravkor. Gravkor har i sällsynta fall byggts ända in på 1900-talet, t.ex. det Bendzska gravkoret från 1935 på Leksbergs kyrkogård i Mariestad.

Övriga byggnader

Med katolicismen följde bruket att ha *benhus*. När kyrkogårdens gamla gravar efterhand grävdes om samlade man i benhuset de ben som kom fram. När uppståndelsens dag kom var det viktigt att alla ben skulle finnas i behåll. Benhuset var ofta vidbyggt kyrkan. Deras betydelse avtog under 1700-talet. Frågan är om det finns något f.d. benhus bevarat i Sverige idag.

I regel finns åtminstone en bod på kyrkogården för förvaring av redskap m.m. På 1920- och 30-talen byggdes inte sällan en rödfärgad bod av trä, ofta med ett vidbyggt torrdass. En karaktäristisk enkel byggnad från den tiden är *stegtaket* eller *stegboden* som finns i behåll på vissa kyrkogårdar. Under 1900-talet har eftersträvats att samla olika funktioner under ett och samma tak. På senare år har nya bodar byggts som kombinerats med bl.a. förvaring, personalutrymmen och besökstoaletter.

Särskilda *bårhus* med utrymmen för bisättning kan ibland finnas på främst stadskyrkogårdar. Krematorier hör främst enstaka större stadskyrkogårdar till.

Gravkor från 1700-talet i barockstil på Laske-Vedums kyrkogård. Foto: Anders Roland 1912 VGM.

Gravplatsen

Stenrams- och häckramgravar

Att täcka gravplatsen med grus och rama in den med en släthuggen *stenram* lär ha förekommit redan under 1800-talets förra del, men troligen i begränsad omfattning. I våra trakter börjar detta användas mer på stadskyrkogårdar under 1800-talets senare del. Inramningen gav en tydlig avgränsning, ett värdigt och representativt utseende och bidrog till upplevelsen av beständighet och frid.

Ramarna kan vara av kalksten men betydligt vanligare är ramar av granit. Deras utformning varierar beroende på tidsepok, stilmässiga former och material. Den påkostade bearbetade ramen, ofta rundad, bågformig, krenelerad, avtrappad eller avfasad, är som mest påtaglig fr.o.m. sent 1800-tal och under 1900-talets första årtionden. De lite yngre ramarna utmärker sig ofta av att vara elegant enkla och släta, ofta glanspolerade. Ramar har i vissa fall producerats ända in på 1970-talet och de här yngre ramarna är ofta mycket enkla, ibland mer lika stenlister än ramar.

Att avgränsa gravplatsen med stora huggna *stenpollare* som bär upp en *järnkedja* kom i bruk något senare än stenramarna. Framför allt är detta förknippat med lite mer påkostade gravplatser från sent 1800- och tidigt 1900-tal.

Häckar som ramar in graven förekommer, men har sannolikt inte haft lika stor genomslagskraft i Skaraborg som i en del andra trakter. Framför allt i Sydsverige är gravarna med häckar av buxbom m.m. ett av kyrkogårdens främsta karaktärsdrag. I Skaraborg är det främst på stora, lite äldre stadskyrkogårdar, framför allt S:t Olofs och S:t Sigfrids kyrkogårdar i Falköping som häckramgravar i större mängd förekommer idag. Det förekommer dock även på landsbygden men har troligen inte varit lika vanligt som i staden. Av de landsbygdskyrkogårdar som museet hitintills inventerat har Luttra i Falköping och Vårnb i Skövde en särställning genom den stora mängden bibehållna häckramar.

Ett *staket* kring en lite mer påkostad gravplats var relativt vanligt i sent 1800- och tidigt 1900-tal. Staketen var mycket ofta av gjutjärn och tillhandahölls via gjuterierna (se nedan under Vårdar av järn). Staketen gav en vårdad och dekorativ inramning till graven. Fortfarande finns ett och annat staket i behåll. Smidesstaket förekommer i mindre utsträckning. Bevarade äldre trästaket förekommer inte på de kyrkogårdar som hitintills inventerats i f.d. Skaraborgs län.

Gravvården

I regel finns inte särskilt mycket bevarat som berättar om tiden från medeltiden fram till 1800-talets början. Kunskapen om kyrkogårdens utseende, gravarnas skötsel och gravvårdarnas utformning har stora luckor. Här ges en kort överblick, mycket beroende på att det inte finns någon lättillgänglig översiktlig gravvårdshistorisk litteratur. Källäget är vad gäller Västergötland överhuvudtaget begränsat.

I *Kyrkogårdskonst* från 1919 för Sune Ambrosiani fram tankegången att utformningen av de kristna gravvårdarna följer två huvudinriktningar. Den ena återspeglar bostaden och den andra anknyter till föremål och symboler som är förknippade med begravningsceremonin. Graven som bostad skulle då återspeglas i t.ex. sarkofagen, tumban och gravkoret. Till den andra vårdkategorin skulle bl.a. hällar, resta stenar och kors räknas.

Utvidgningen på Vårnbs kyrkogård, Skövde, med sina väl bibehållna häckramar. Foto: Lisa Molander VGM.

Gravkullarna

En liten kulle, ofta bevuxen med *vintergröna (vinca minor)* var länge det som märkte ut gravplatsen för den stora merparten av Sveriges befolkning. På landsbygden var detta ofta vanligt ännu in på andra världskrigets 1940-tal. De flesta kullar hade ingen gravvård. De många barngravarna med vintergröna var i regel små kullar som var mindre än de övriga.

I vissa bygder tycks man ända in på 1940-talet ha fortsatt med att mer allmänt tillämpa bruket med gravkullar, utan att resa särskilda vårdar. Rader av gravkullar med vintergröna, inramade av grusfyllda gravramar, längs grusgångarna, förekom t.ex. under tidigt 1900-tal, i delar av Skaraborg, parallellt med att man reste vårdar av sten eller trä. Detta framgår av flera foton från tidigt 1900-tal. På Våmbs kyrkogård utanför Skövde finns märkligt nog en sådan kullgrav bevarad, vilken är av mycket stort kulturhistoriskt intresse.

Vårdar av trä

Att gravar kunnat överbyggas med små hus av trä, så kallade *stupor*, är känt från avbildningar av 1600-talets svenska kyrkogårdar. Troligen är det bevarade, lilla timrade gravhuset på Kengis gamla kyrkogård, i Pajala, i Norrbotten, numera ensamt i sitt slag i landet.

På *dödsbrädan/ likbrädan* bars den avlidne till graven och på denna bräda jordades han/ hon. Likkistor kom nämligen i allmänt bruk hos allmogen först i senare tid. Detta förhållande är känt från svenskt 1600-tal. Dödsbrädan användes i Tyskland som en upprest vård på graven. Liknande förhållanden kan ha funnits även i Sverige, även om inga avbildningar finns, anser Ambrosiani i *Kyrkogårdskonst*. Han förespråkar teorin om att dödsbrädan kan ha utvecklats till en trävård på 1600-talet i Sverige. På många håll i landet, t.ex. i Småland, var resta vårdar i form av ståndare och trätavlor mycket vanliga ännu in på 1900-talet. Trävårdarna har haft en begränsad hållbarhet, därför vet vi så lite om dem. Hittills har inte några sådana äldre trävårdar påträffats i nu pågående kyrkogårdsinventeringar i f.d. Skaraborg. På Brandstorps kyrkogård i Habo kommun (numera i Jönköpings län) finns dock en bevarad trätavla, som är ett mycket fint prov på en äldre sådan vård.

Ett enkelt *träkors* har varit en mycket vanlig gravvård för huvuddelen av befolkningen. Under 1800-talet kom ett måttfullt utsirat, ofta vitmålat, träkors att användas. Dessa träkors var i bruk till in mot mitten av 1900-talet, särskilt på de gamla allmänningarnas. Idag är det framför allt på norrländska kyrkogårdar som större områden av gravar med vita träkors finns bevarade. Här har bruket med träkors levt kvar längre, även gynnat av att det kyliga klimatet i viss mån kan verka konserverande på träet. I f.d. Skaraborg finns ett område med vita träkors bevarat på den f.d. allmänningen på S:ta Elins kyrkogård i Skövde, vilket är av mycket stort kulturhistoriskt värde.

Vårdar av järn

Smideskors har varit vanliga i t.ex. Värmland, Dalsland, Småland och Östergötland fr.o.m. slutet av 1600-talet. Där finns flera mycket rikt utformade, smidda järnkors med livsträdet som motiv, t.ex."spelande löv". De har inte varit vanliga i Skara stift, frånsett vissa trakter där järnbruk bedrivits under 1700- och 1800-talen. Exempelvis kan nämnas Nykyrka kyrkogård i Mullsjö kommun (nu i Jönköpings län). Enklare smideskors har dock förekommit. De kom ur bruk när gjutjärn började användas vid 1800-talets mitt.

Ovan tv, vita träkors från den väl bevarade allmänningen på St:a Elins begravningsplats i Skövde. Foto: Thomas Carlqvist VGM 2004. Ovan th, kors i gjutjärn på Mariestads domkyrkas kyrkogård. Foto: Lisa Molander VGM.

I järnbruksbygder såsom i Bergslagen förekom tackjärnshällar under perioden 1500-tal – 1800-tal. Utbredningen i Skaraborg är inte känd i nuläget, troligen har den varit begränsad.

Vårdar och gravprydnader av *gjutjärn* hade sin blomstringsperiod under den framväxande industrialismen under 1800-talets senare del. Många av de gjuterier som då tillkom producerade gravvårdar. Dessa utgörs bl.a. av kors, hällar, prydnadsurnor, monument, kolonner, pelare, gravplåtar m.m. En del vårdar göts efter beställning. Andra salufördes via de kataloger som gjuterierna upprättade över sitt omfattande sortiment.

Personuppgifter kunde gjutas fast direkt på vården, men vanligt var att lösa bokstäver eller textplåtar användes och fästes vid vården. Även lösa symboler, prydnader, bibelspråk etc kunde beställas via katalog eller köpas hos återförsäljare. Sedan kunde de antingen gjutas fast på vården eller fästas med järnkrampor vid ett fundament av sten. Kombinationsmöjligheterna var många. Det tillhandahölls även gjutna texter med mer standardmässiga uttryck, avsedda att komplettera personuppgifterna.

Staket av gjutjärn var en annan produkt som gjuterierna tillhandahöll. Staketen kunde köpas i löpmetrar. Vanligtvis har staketen utgjort en dekorativ och påkostad avgränsning kring gravplatsen. Det händer även att staketet i sig fått utgöra en gravvård. Antingen finns då en textplåt uppsatt eller också är namn och persondata ingjutna i staketet.

Vårdar av sten

De äldsta kristna vårdar som bevarats är av sten eftersom stenen bättre stått emot tidens tand än andra material. Fram till mitten av 1800-talet var stenhuggarens tillverkning av vårdar ett hantverk. Endast en mindre mängd gravvårdar var av sten ännu vid denna tid och den hantverksmässiga produktionen räckte till för att täcka behovet.

Tumbor, hällar och resta stenar före 1800-talet

Huggna stenvårdar har en mycket lång tradition i Västergötland. Här finns många spår av en mycket rik och tidig gravvårdstradition. Fortfarande finns flera bevarade förnämliga prov på de tumbor och hällar som hör samman med det intensiva romanska kyrkobyggandet under 1100- och 1200-talen. Större vårdar som tumbor och stora täckhällar var främst till för ett övre socialt skikt i samhället, såsom kungligheter, stormän och kyrkliga företrädare. I Västergötland kan kistmonumentens formgivning på 1700- och 1800-talens tumbor, i stora drag, vara samma som på 1300-talet, att döma av sockel- och hällprofiler och släta sidohällar av kalksten, enligt Harald Wadsjö i *Kyrkogårdskonst*.

I tidig medeltid var Kristi grav en förebild som en sarkofag utan gavlar. Till dessa anknyter de romanska *stenkistorna/tumborna* från 1000- och 1100-talen i Sverige. Eskilstunakistor kallas en typ av tumbor som förekom redan på 1000-talet och som finns bl.a. i Råda kyrka på Kålland. Vanliga var tumbor med uppresta gavelhällar såsom i Husaby och Häggesled. Många av dessa tumbor är låga och framträder endast som en täckhäll i grässvålen. Flera romanska tumbor har en rik ornamentering av t.ex. flät- och slingornamentik med förankring i vikingatid. Vanliga är även figurreliefer, stavkors och hjulkors, sistnämnda ibland som krön på gavelhällar.

Av de tidigmedeltida gravvårdarna bör också nämnas de *kantlisthällar* med en särpräglad växtornamentik kring livsträdet – *liljestenarna* – som är helt speciella för Skara stift. Bevarade liljestenar förekommer särskilt kring Kinnekulle, på slätten söder om Lidköping och på Falbygden. Andra kantlisthällar är de s.k.

Norra Kedums kyrkogård 1915 fotograferad av Anders Roland. Notera kyrkogårdens höga gräs, ålderdomliga gravvårdar såsom medeltida kors och tumbor. Foto: Anders Roland VGM.

stavkorshällarna som kännetecknas av det stora stavkorset. Även flera andra medeltida gravvårdar finns, bl.a. enkelt utformade hällar och resta stenar med t.ex. inristade kors i konturteckning eller i relief. Många romanska vårdar var målade i flera färger.

Senmedeltida gravhällar finns bevarade i bl.a. Skara domkyrka. Överlag lär liggande hällar ha varit vanliga i landet i sen medeltid, särskilt på Gotland. På 1500- och 1600-talen blev det vanligt med stora hällar lagda över kungligheter, adelsmän och prästerskap. Hällarna har ofta personframställningar i helfigur. Dessa *porträttgravstenar* återger den döda i skulpterad, ofta i något stiliserad form. Den hör samman med det övre samhällsskiktets gravar. Under medeltiden var personframställningen främst utförd i ristning eller relief. Senare ökade det skulpturala uttrycket. På hällarna från 1500–1600-tal lades ofta texten längs kanten, ibland i en ram. Vanligt blev också att lägga textdelen nedtill på hällen, som ett postament att ”stå på” för personen.

Prästers hällar bär ofta kalkar, änglar, evangelistsymboler etc. Ofta förekommer t.ex. palmkvistar, timglas och dödskallar som emblem. I staden kunde även förekomma borgerliga hällar med kartuscher med bomärken i stället för de adligas familjevapen. Hällar kan enligt Wadsjö ofta ha försetts med hantverkarens emblem. Ibland var hällen lagd på hörnstöd av sten, men även timmerramar har förekommit.

N.F. Beerståhl framhåller att Västergötland har en av Sveriges rikligaste förekomster av porträttgravstenar, endast Skåne har fler. Detta vittnar om en stor uppblomstring för gravkonsten under perioden mellan sent 1500-tal och 1700-talets början. De är vanligast i norra, centrala och sydöstra Västergötland. Flertalet bevarade stenar har varit lockhällar till gravar inne i kyrkan, men andra har täckt gravtumbor utomhus. På 1600-talet sattes även porträttgravstenen upp mot en vägg.

Om medeltidens förnämliga stenkonst minner de fem medeltida porträttgravstenar som finns bevarade i Västergötland (Skaradomen, Varnhem och Gudhem), de äldsta från 1200-talet, uppger Beerståhl. Nästa stora blomstringstid är förknippad med invandrade stenhuggare till bl.a. Mariestads domkyrkobygge och Lindholmens slott på Kållands halvö i sent 1500-tal. Några av de äldsta stenarna finns i Åsle, Dala och Kölingared. Flertalet stenar utfördes för adliga personer, men under 1600-talet även för åtskilliga prästfamiljer. Porträttgravstenarna är utförda främst i kalksten, motivval och komposition följer vissa bundna teman, men uppvisar också stora variationer.

Förknippade med stenhuggeriets blomstringstid är också *figurstenar*, ornamenterade hällar utan personframställning. De förekommer på många håll och är vanligen av kalksten. De lockhällar av 1600-talstyp som idag finns på en del kyrkogårdar är vanligen figurstenar. Ofta tycks inskriptionen vara inkomponerad i ett system med ram, pilastrar, bågmotiv, rundlar m.m. Många av hällarna har troligen först varit inne i kyrkan och senare lagts ut på kyrkogården. En del har säkerligen från början varit lockhällar till en tumba utomhus. Någon samlad dokumentation av de här hällarna tycks inte ha gjorts.

I Västergötland har *murade gravkammare* förr förekommit. Vanligt var att den täcktes av en tumba med sidohällar och lockhäll. Den kunde istället täckas av ett valv med trappa och dörr under jord och däröver av en häll eller en uppbyggd tumba. Exempelvis lät kyrkoherden i Hassle i Vadsbo härad mura sig en gravkammare med överbyggnad på 1740-talet. Även spåntäckta överbyggnader av timmer har förekommit, liksom tak med avtäckning av bräder eller tegel. Så sent som 1801 murades upp en gravkammare under brädtak på Vartofta-Åsaka kyrkogård, på Falbygden, över kammarherren och friherren C.F. von Saltza med familj.

På Laske-Vedums kyrkogård söder om Vara står ett särpräglat, väldigt gravmonument från

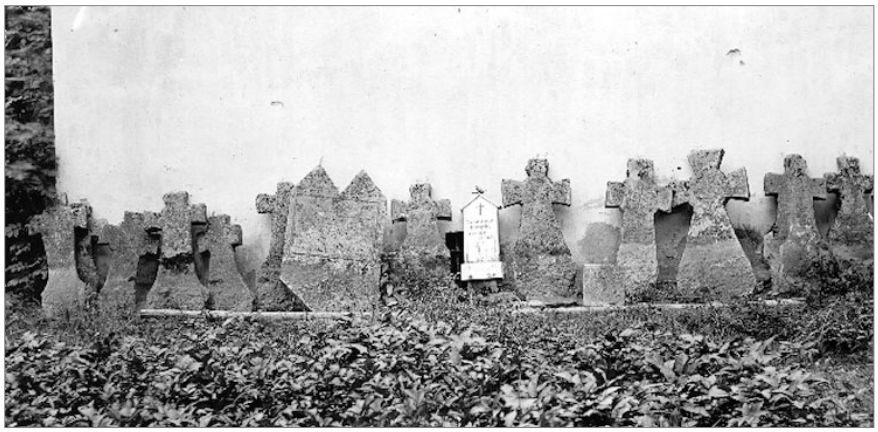

Ett stort antal medeltida gravstenar uppställda mot Tådenes kyrka. Foto: Anders Roland 1912 VGM.

1600-talet (släkten Hierta och Lindelöw), som anknyter mycket till dessa, nästan byggnadsliknande överbyggnader. Tumban är överbyggd med en spirkrönt kopparhuv, som vilar på kolonner.

Det förefaller som om de överbyggda gravkamrarna med tumbor förekommit på flera kyrkogårdar. Exempelvis Karleby på Falbygden har troligen haft många sådana, resta över bönder, alltså gårdsgravar. När varvbegravningar började tillämpas, under sent 1700-tal och 1800-tal, togs sådana här stora anläggningar i sten bort, eftersom de var i vägen. Idag finns troligen endast några få bevarade med kammare/ valv under, bl.a. i Karleby samt i Värsås utanför Skövde. Några stora gravtumbor är rekonstruktioner från senare tid såsom i Torbjörntorp och i Åsle. På Åsle kyrkogård finns flera rekonstruerade stora tumbor som ger en speciell prägel åt kyrkogården.

På 1600-talet, när gravkonsten frodades, blev det vanligare återigen med resta stenar. Gravstenar från 1600-tal bär ofta endast den dödas initialer, ibland även dödsår och Kristusmonogrammet IHS. Ofta är stenen korsformig, mycket ofta av kalksten.

”... Så på denna som de andra kyrkogårdarna i församlingen (pastoratet) finns väl så kallade ättestenar, huggna i kors och uppresta med initialbokstäver ...” berättas det från Vistorp i Yllestads pastorat år 1784. De korsformiga gravvårdarna har varit vanliga på flera håll i landskapet. Ibland är korsen så starkt stiliserade att överdelen är halvrund eller pilformig. Ofta är de smyckade med skulpterade änglahuvuden. Stenar med trepassform – treklöverkors – är inte ovanliga. I *Kyrkogårdskonst* 1919 framhålls att dessa stenkors då uppfattades som karaktäristiska för Västergötland. Under 1700-talet var även solkors och ringkors vanliga.

Från Vistorps grannförsamling Vartofta-Åsaka omtalas år 1787 att det då bl.a. fanns en stor mängd stenkors, stenar och hällar på kyrkogården. Stenkorsen var främst från 1600-talets senare del och 1700-talets början, det äldsta bar dock årtalet 1617. Redan år 1830 hade dock antalet befintliga gravvårdar av sten på kyrkogården blivit betydligt färre.

Enligt Mannerfelt (VFT 1927) var det inte ovanligt att stenkorsen förekom två och två. Gravvården utgjordes då av en kistformig gravkulle med ett kors vid huvudgärden och ett vid fotändan. Ännu vid 1900-talets början skall sådana vårdar ha funnits på Hömbs kyrkogård utanför Tidaholm.

Under 1700-talet utvecklades även de *tunna resta stenarna* i ljus sedimentär bergart, med en enkel och mycket måttlig utsmyckning, som kan påminna om trävårdar. Ofta har de en bågformig avslutning upptill, ibland krönt av spetsar. De lite mer påkostade bär inte sällan drag av den stramare nyklassicismen som utvecklades under sent 1700-tal och kan ha antydda klassicistiska detaljer. De tunna, klassiska stenarna, ofta i kalksten, tycks ha varit vanliga ända in mot 1870-talet, särskilt i platåbergens närhet.

Västergötlands omfattande stenindustri kring platåbergen utvecklades främst under 1800-talet, med undantag för Kinnekulle som haft en mycket tidig verksamhet. Från tidig medeltid, med smärre avbrott, fram till 1800-talet var Kinnekulle känt för en aktiv stenhuggerinäring. Byggstenar, gravvårdar och 1700-talets milstolpar producerades här. Västerplana socken var ett centrum för stenhuggeriet och är starkt förknippat med 1500 -och 1600-talens blomstringstid för gravkonsten. Stenhuggare som tysken Thomas Fehman (död 1649) och släkten Stenhammar, t.ex. Jon Stenhammar (död 1706), verkade här, framhåller N.F.

Påkostade gravvårdar i sten från åren mellan 1840 och 1880, strax nordost om koret på Mariestads domkyrkas kyrkogård. Foto: Lisa Molander VGM.

Beerståhl. En troligen mer begränsad produktion bör ha förekommit även lokalt vid Billingen och på Falbygden. Enstaka stenhuggare finns omnämnda från Falköping och Skövde. 1600-talets stenhuggare från Vadstena, Visingsö och Jönköping fick avsättning för flera porträttgravstenar bland ståndspersoner i Vadsbo och Kåkind.

Exempel på gravvård med porslinsdetaljer, här en krans fäst på granitstenen, Broddetorps kyrkogård. Foto: Lisa Molander VGM.

Stenvårdar från 1800 - och 1900-tal

De mest förmögna under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal kunde kosta på sig minnesvårdar som för tankarna till små gravhus. T.ex. kan de påminna om små miniatyrtempel i sten med klassiska detaljer, eller små nygotiska anläggningar med spetsbågar och tinnar, eller nationalromantiska, tunga, massiva enheter. På skaraborgska kyrkogårdar är denna kategori av monumentanläggningar inte särskilt vanliga, men de förekommer, främst på vissa stadskyrkogårdar. Exempelvis kan nämnas hattfabrikör Forss gravmonument från 1920-talet på S:t Olofs kyrkogård i Falköping.

Porträttgravstenar tillämpades hela 1800-talet och in på 1930-talet. Porträttet kan – i mer sällsynta fall på skaraborgska kyrkogårdar – vara en skulptur i form av en byst eller herm. Betydligt vanligare är en mindre porträttmedaljong, infälld i en högrest gravsten. Medaljongen är ofta utförd i sten, men även t.ex. keramiskt material såsom porslin förekommer. Främst förekommer detta på stadskyrkogårdar.

Den hantverksmässiga tillverkningen av stenvårdar förändrades drastiskt under 1800-talets senare del. I samband med industrialismens genombrott utvecklades en omfattande stenindustri med maskinell produktion av gravvårdar. Efterhand utgav stenhuggeriföretagen kataloger med ett stort och varierat sortiment av vårdar. Bland de mest framträdande företagen märks Bröderna Flinks Granitstenhuggeri och Bröderna Styrenius stenhuggeri, båda från Västervik samt Granitaktiebolaget C. A. Kullgrens Enka i Uddevalla.

Utbudet innebar att stenvårdar blev mer lättillgängliga på marknaden och antalet stenvårdar ökar också märkbart efter 1900, särskilt på landsbygden. Fortfarande är det dock en mer begränsad grupp av samhällsmedborgare som har råd med en stenvård, om än betydligt fler än tidigare. Särskilt påkostade, ofta mycket strama monument har ibland rests över mäktiga män, t.ex. fabrikörer och politiker. Inte sällan är då gravvården bekostad av en organisation eller sammanslutning.

En karaktäristisk gravvård – ett tema med variationer – är en rest sten i grovhuggen,svart granit men med slätpolerad framsida. Inte ovanlig är den kvadratiska, 2–3 meter höga, fullt utbildade obelisken. Mycket vanlig var en rektangulär obelisksten med en spetsig avslutning upptill. Ofta vilar stenen på ett markerat postament. Höga rustika stenar med en infälld slät inskriftstavla/medaljong var också vanliga, liksom ett stort slätt stenkors som står på en

Ovan fyra för det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet vanliga gravvårdar. Längst tv en porträttgravsten från 1940-talet, tv en obelisksten från 1865, th en naturromantisk ekstamsformad sten från 1869 och längst th en grovhuggen sten från sekelskiftet 1900, samtliga från St Sigfrids kyrkogård i Skövde. Foto: Lisa Molander VGM.

mäktig sockel. Varianter av de här gravvårdarna, oftast dock lägre och mer rustika, blir mer allmänna på 1910-talet. Vanligare är också att gravvård och gravram är samkomponerade till en enhet.

Kalksten, sandsten och granit användes till de mer påkostade, *naturromantiskt inspirerade gravvårdar* som restes fr.o.m. slutet av 1800-talet och in mot 1930-talets början. Ofta bär vården drag av den då rådande jugendstilen och har en naturalistisk prägel. Ibland är gravvården utformad som en avbruten trädstam, inte sällan en ekstam, med en ringlande bladranka kring. Eken symboliserar här bl.a. såväl det eviga livet som trons styrka och uthållighet. Vården kan också ha formen av ett kors av trädgrenar. Redan tidigare under 1800-talet utformades en stenvård som även under 1900-talet tidvis haft genomslag. Det är den uppslagna boken (evigt liv), placerad på ett postament eller en stubbe (det jordiska livets bana har brutits). Ibland används en pergamentrulle istället för en bok.

Med början under 1800-talets senare del, och med stort genomslag under tidigt 1900-tal, restes stora höga massiva stenar, ofta med 1,5–2 meters höjd. Ofta bär de prägel av tidens nationalromantiska strömningar och för tankarna till järnålderns bautastenar. Inte sällan kallades de för bautastenar av sin samtid vid 1900-talets början. Vanligen är stenen rustik och grovhuggen, ibland är framsidan slät, ibland bryter endast en medaljong, ett språkband eller en namntavla den grova ytan. Det är inte ovanligt att stenens krön är brutet – ett avbrutet, förgängligt jordeliv etc.

Ibland har de höga massiva stenarna istället drag av jugendstilen, med t.ex. ett skulpterat bladverk eller ett fång blommor — ram ur en i övrigt slät och oornamenterad yta. Mindre vanligt, men förekommande på mer påkostade gravar, är en vård som utgörs av en rest kolonn med avbrutet krön — ett uttryck för förgängligheten hos livet på jorden.

Under 1920- och 30-talen fortlevde i stora drag flera av de tidigare vårdkaraktärerna men oftast med en stramare och mer återhållen utformning i formspråket. Funktionalismen på 1930-talet återspeglas främst i stramare och enklare former. *Bautastenar* och stenar med prägel av lägre obelisker förekommer dock ända in på 1930-talet. Karaktäristiska är annars de mer strama, klassicistiskt präglade vårdar som börjar användas på 1920-talet. Här tas också upp former från t.ex. det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets tunna, enkelt eleganta gravvårdar och integreras i den nya tidens formspråk. Fortfarande på 1930-talet förekommer flera individuella uttryck och former.

Katalogstenarnas ökade genomslag med utbud i olika priskategorier fick till följd att stenvårdar fick en allt större spridning i landet. Ofta framfördes kritik mot alltför standardiserade och förenklade vårdar i utbudet på 1930-, 40- och 50-talen. Särskilt ansågs det att symbolerna rationaliserats ner till en schablonmässig dekor utan innebörd. Parallellt med de mer billiga och enkla gravvårdarna producerades dock vårdar som uppfattades som kvalitativa.

Vården med en texttavla, mellan två kolonner eller pelare, krönt av en tresidig tempelgavel, är en vårdtyp som med variationer förekommer såväl på 1920-talet som idag. Ofta är den utförd i röd eller grå granit.

Gravens roll som evigt vilorum betonas av den utformning som gravplatsen ofta får under 1900-talet. Karaktären finns redan i sent 1800-tal på stadskyrkogårdar, men blir mer allmän på 1910-talet. En kraftig, markerad och bearbetad ram omsluter graven och vid huvudgärden står en låg vård, utformad som, eller inkomponerad i en gavelfond – som en sänggavel. Ofta har gaveln drag av barockstilen i form av svängda voluter. Under perioden 1920-tal–1950-tal framför allt förekommer en stram, tredelad gavelfond, en triptyk, där mittpartiet med texttavlan är högst.

Från tiden runt 1900 och in på 1970-talet förekommer också ramgravar med en ofta bredare ram, där ramen också utgör själva gravvården. Texten är då antingen inhuggen direkt i ramen eller på en slät liggande massiv sten som infogats i ramens huvudgärd som en löstagbar del av denna. Denna mycket strikta och återhållsamma gravvård kan i all sin enkelhet vara ganska påkostad, främst de från 1900-talets början med en bred och kraftigt förkroppad rundad ram. De yngre ”ramvårdarna” kan även vara tillverkade av formgjuten cement. Dessa ”ramvårdar” förekommer endast på vissa kyrkogårdar, t.ex. har Broddetorp, Falköpings S:

Karakterisktisk nyklassicistisk gravvård, sannolikt från 1940-talet, på Leksbergs kyrkogård, Mariestad. Foto: Lisa Molander VGM .

t Olof och Mariestads Södra flera sådana vårdar.

Låga stenar har förekommit från sent 1800-tal, men från 1900-talets början förekommer de parallellt med de höga stenarna. De är låga och ganska breda, oftast i granit och har få detaljer utöver texten. Exempelvis förekommer den enkla stenen med endast en grovhuggen ram, eller också helt slät och endast försedd med den strålande Betlehemsstjärnan, framför allt i tiden mellan krigssluten 1918–1945.

Under 1940- och 50-talen tar den moderna kyrkogården form med de många låga och breda gravvårdar som länge kommit att förknippas med denna. Gravvårdarnas form hör i mångt och mycket samman med att många kyrkogårdsnämnder fastställde maximibredd och maximihöjd för vårdar. Detta kom särskilt att sätta prägel på gravvårdar från 1960- och 1970-talet och fortfarande är det en mycket vanlig form. De här låga och breda stenarna är vanligen bredare än de är höga. Det är inte ovanligt att gravvårdarna från den här tiden beskrivs som ”likriktade” och ”standardiserade”. Även om sådana vårdar förekommer finns det dock variationer även här, framför allt i val av sten, utsmyckning och symboler.

Under 1960 - och 70-talet var det vanligt med gravvårdar i slätpolerad röd, grå eller svart granit. På 1970-talet började det bli vanligare att använda andra symboler än de sakrala. Ofta användes symboler med anknytning till växt- eller djurriket. Samtidigt förekom vårdar med betydligt mer traditionell prägel i form av utsmyckning och kristet symbolspråk. Högre och större gravvårdar började åter förekomma under 1990- talet.

Som tidigare nämnts ger 1990 års begravningslag den enskilde en större frihet att utforma sin grav. Stenarnas utformning skiftar alltmer och ofta har de blivit mer individuellt utformade. Även statsminister Olof Palmes gravvård från 1986 har kommit att få många efterföljare på landets kyrkogårdar. Stenen är en enkel natursten med inskription. Numera har även andra material än sten – såsom trä, järn och koppar – börjat synas mer på kyrkogården.

Under 1900-talets sista årtionden ökade återigen intresset för förgyllda inskriptioner. Floran av symboler har breddats ytterligare och har ofta en stark personlig anknytning. Den avlidnes livsåskådning och fritidsintressen m.m. uttrycks mycket ofta i valet av symboler. Titlar och på landsbygden även gårdsnamn tenderar att åter börja förekomma på gravvårdarna.

Den ökade invandringen under 1900-talets senare del har också avsatt spår i gravvårdarnas utformning. Exempelvis har bruket att samla och fästa minnessaker vid vården har blivit vanligare, i likhet med att pryda gravvården med ett foto av den avlidne. 2000-talets ökande ekonomiska och sociala skillnader i samhället börjar även att synas på kyrkogården med påkostade stora anläggningar kontra små, mindre kostsamma, masstillverkade gravvårdar.

Den senaste utvidgningen på Leksbergs kyrkogård, anlagd på 1980-talet, med ett stort urval av moderna gravstenar. Foto: Lisa Molander VGM.

KYRKOGÅRDEN IDAG

Land och stad

Kyrkogårdarnas utformning och utseende har givetvis stora variationer och individuella särdrag. Det finns emellertid många gemensamma drag, inte minst eftersom utvecklingen under de senaste 50 åren varit likartad.

Ser man på *landsbygdens kyrkogårdar* i allmänhet ligger de allra flesta på gammal plats invid sockenkyrkan och har kvar den form och avgränsning de hade i slutet av 1800-talet. Muren med ingångens port eller stiglucka är ofta också densamma. En del kyrkogårdar har utvidgats. Ofta har man då gjort en ganska stor och ambitiös nyanläggning som fogats ihop med den gamla delen. I vissa fall såsom i Sventorp i Värsås pastorat har man dock anlagt en separat kyrkogård.

Om gruset dominerade kyrkogårdarna på 1950-talet, så dominerar gräsmattorna nästan fullständigt idag. Gångsystemen har i stor utsträckning blivit igenlagda och täcks av gräs, frånsett ett grusat huvudstråk. Gravarnas stenramar med grusfyllnad är sällan bevarade i någon större mängd, men undantag finns. Kyrkogårdar som Broddetorp och Luttra i Falköping, med bevarade grusgångsystem och mängder av grusfyllda ramgravar (stenramar och häckramar), är emellertid en kulturhistorisk raritet i regionen av idag. Flertalet kyrkogårdar har endast enstaka sådana gravar eller radpartier i behåll. En del kyrkogårdar är dock helt rensade på ramar och grus. Vissa kyrkogårdar, där dessutom luckorna i gräset är många efter borttagna äldre gravvårdar, har gjort tydliga förluster vad gäller särart och karaktär.

Kyrkobyggnaden, med eller utan fristående klockstapel, samt en bod är de vanligt förekommande byggnaderna. Fristående gravkor förekommer inte ofta. Sockenmagasin eller kyrkhärbärge/tiondebod finns endast på ett mindre antal kyrkogårdar och tillför betydande kulturhistoriska och miljöskapande värden.

De gamla f.d. *allmänningarnas rader* är sällan påtagliga, mer än att enpersonsgravarna i regel är fler där. Man anar mer spåren i läget, ofta nära väst- eller nordmur, med få familjegravar och en enklare utformning på gravvårdarna, som oftast är från 1920 –30-tal.

Vanligtvis är lantkyrkogårdens gravvårdar tillkomna på 1900-talet, med en tonvikt på tiden 1900–1970, särskilt perioden 1930–till 1950-tal. Ofta har kyrkogården några områden där de lite äldre gravarna dominerar, ofta från tidigt 1900-tal, ibland från 1870 -80-tal, gravvårdar äldre än så är synnerligen ovanliga. Ibland har de kyrkogårdsansvariga eftersträvat att spara de gravvårdar som man uppfattat som särskilt värdefulla. Det har i hög grad bidragit till att det finns betydligt mer i behåll än vad som annars

Våmbs ålderdomliga kyrkoplats med den lilla romanska medeltidskyrkan på dess högsta punkt. Foto: Lisa Molander VGM.

skulle ha varit fallet. På flera håll har man även valt att ställa upp utrangerade vårdar lite provisoriskt intill kyrkogårdsmuren. Mer sällan har man ställt upp dem på ett mer permanent och välordnat sätt.

Vad gäller bevarade gravvårdar från äldre tid växlar innehållet mellan kyrkogårdarna. Det är inte ovanligt att det finns några medeltidsminnen, eller från 1600-talet några stora täckhällar eller små stenkors, eller från sent 1700-tal–1800-talets första del några tunna kalkstensvårdar. Sannolikt har få av medeltids- och 1600-talsvårdarna sin ursprungliga placering. Stenkors kan t.ex. vara sekundärt uppställda i en rad. Hällarna har ofta haft sin ursprungliga plats inne i kyrkan. Liljestenarna kan ha påträffats nedgrävda eller återanvända som byggnads- eller fyllnadsmaterial. Några kyrkogårdar såsom Åsle på Falbygden och Leksberg i Mariestad har en sällsynt stor rikedom på mycket gamla gravvårdar, vilket ger en ovanligt tydlig kontinuitet från medeltid och framåt. På Leksberg finns t.om. även idag hävdade släktgravar med gravvårdar från flera sekler.

Registrerade som fornlämningar är oftast de medeltida gravvårdarna men sällan 1600-talets hällar och kors. De har dock givetvis ett allmänt skydd av kulturminneslagen. Här bör framhållas att det ofta finns äldre vårdar eller vårdfragment, framför allt lockhällar, förvarade inne i kyrkobyggnaden. I regel ligger de då som en del av kyrkgolvet eller är uppställda eller upphängda i vapenhuset.

Mycket är gemensamt för stads- och landsbygdskyrkogården, men det finns också skillnader dem emellan. Stadskyrkogården är så mycket större och har åtskilligt fler gravar. Landsbygdskyrkogården är i regel flera hundra år äldre. Stadskyrkogården är i regel från 1800-talets senare del, eller tidigt 1900-tal.

Generellt kan sägas att *stadskyrkogården* bär prägel av en genomtänkt planläggning och en betydligt starkare styrning av utformningen. Karaktären av kyrkogårdspark är vanligen mycket mer konsekvent genomförd på den anlagda och planerade stadskyrkogården. Här finns inte sällan utvecklade radkvarter och gångsystem, inre alléer, många gravträd, stor variation i växtmaterial, planteringar, sten- och häckramar etc. I regel är gångsystem och grusfyllda ramar bevarade i en mycket större utsträckning på stadskyrkogården. Senare anläggningar såsom urnlundar, asklundar, minneslundar etc har en annan skala och upptar ett betydligt större utrymme på stadskyrkogården.

Stadskyrkogården har generellt en betydligt större variation i gravvårdarnas utformning. Däremot har landsbygdskyrkogården ofta en större variation över tiden, med gravvårdar från olika tidsperioder. I staden och i större tätorter präglas även gravvårdarnas titlar och befattningar av en betydligt större variation i näringsliv och verksamhet. Stadskyrkogården kännetecknas också av en geografiskt större rörlighet, där människor kommit inflyttande i en större utsträckning. Under större delen av 1900-talet gällde detta Sverige, numera gäller detta världen som sådan.

I och med 1990 års lagstiftning förändras kyrkogården betydligt fortare än förut. Många gravvårdar har också tagits bort på senare år i takt med att gravrätten upphört och inte förnyats. Det är påtagligt att kyrkogårdarna står inför en ännu mer omfattande förändring än den som redan pågår. Många äldre gravrätter går ut i snabb takt. Särskilt landsbygdens avfolkning och den stora geografiska rörlighet som idag kännetecknar västerlandet innebär att de sociala banden med kyrkogården i många fall har klippts av. På vissa landsbygdskyrkogårdar bär upp till 20–25% av alla gravar kyrkogårdsförvaltningens skylt om att man vill komma i kontakt med gravrättsinnehavaren.

S:t Sigfrids kyrkogård i Falköping med strikt rutnätsplan och breda gångar, typiskt för stadskyrkogårdarna från andra hälften av 1800-talet. Foto: Lisa Molander VGM.

LAGSTIFTNING

Generella krav

När det gäller vissa kategorier av den kyrkliga egendomen ställer staten speciella krav i fråga om förvaltning. I *kulturmiljölagens* 4 kapitel (se bilaga) finns särskilda bestämmelser om skydd för kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Skyddet för dessa sk kyrkliga kulturminnen är generellt, dvs oberoende av någon myndighets beslut (KML 4 kap 1 §). De särskilda skyddsbestämmelserna har sina rötter långt tillbaka i tiden och skall ses mot bakgrund av Svenska kyrkans ställning i det svenska samhället genom århundraden.

De generella skyddsbestämmelserna i 4 kap KML innebär i korthet att *kyrkobyggnader och begravningsplatser byggda eller anlagda före 1940 omfattas av tillståndsplikt, dvs de får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen* (KML 4 kap 3 och 13 §§). Förvaltningen skall präglas av respekt för egendomens och miljöernas särskilda karaktär och antikvariska krav måste beaktas. Tillstånd krävs också för att avyttra, avföra, reparera, ändra eller flytta föremål upptagna i inventarieförteckningen.

Väsentlig ändring av kyrkogård eller begravningsplats

I och med relationsändringen mellan staten och kyrkan, från och med 1 januari år 2000, har pastoraten och kyrkogårdsförvaltningarna själva det stora ansvaret för utformningen av kyrkogårdar men även ansvar för förteckningar över inventarier av kulturhistoriskt värde upprättas samt att inventarierna förvaras och vårdas väl. Länsstyrelsen prövar numera enbart kyrkornas och kyrkogårdarnas kulturhistoriska intressen.

Kyrkogårdsförvaltningen måste vid en väsentlig ändring av begravningsplats, utöver ansökan hos länsstyrelsen, söka bygglov hos den kommunala byggnadsnämnden enligt *Plan- och bygglagen* (PBL 8 kap 2 §, se bilaga) för de ärenden som faller utanför den statliga tillsynen enligt KML.

Utöver KML och *begravningslagen* är de *Riksantikvarieämbetet* som skall ge närmare föreskrifter för hur vården av de kyrkliga kulturminnena sker (*Förordning* (1988:1088) *om kulturminnen mm* 22 §). Enligt Riksantikvarieämbetet kan väsentliga förändringar innebära:

- borttagande eller genomgripande ändring av hägnad,
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen,
- ändring av inredning och konstnärlig utsmyckning i ceremonirum samt konstnärlig utsmyckning utomhus med undantag för sådana betydelselösa ändringar som endast avser att tillgodose vissa praktiska behov,
- ändring av vegetationens arkitektoniska och rumsskapande karaktär,
- större ändringar av gravkvarter och gång- eller vägsystem inom gravplatsen,
- ändrad vägbelysning, anläggande eller ändring av elektrisk belysning,
- åtgärder som i sig själva inte är väsentliga men som har betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas såsom borttagande av gravramar, staket och dylikt kringgravplatser, ändrad trädvegetation samt ändrad markbehandling inom gravområden.

Ovanstående innebär i praktiken att kyrkogårdsförvaltningen skall söka tillstånd om de t ex vill fälla träd i trädkransar, eller träd inom kyrkogården, och om de vill ändra murar eller annan fast anläggning ex ta bort eller ändra gångar etc.

Den sista punkten uttrycker det vanligaste problemet, dvs de små förändringar som kontinuerligt under en längre dit och som så småningom åstadkommer väsentlig förändring. Problemet grundar sig i ett kortsiktigt tänkande och undviks genom ett långsiktigt förhållningssätt till den dagliga skötseln av kyrkogården, mao att fråga sig vad en enkel åtgärd kan ha för konsekvenser om den upprepas.

Riksantikvarieämbetets rekommendationer

Riksantikvarieämbetet skall enligt *Förordning* (1988:1088) *om kulturminnen mm* 22 § (se bilaga) ge närmare föreskrifter för hur vården av de kyrkliga kulturminnena sker. Riksantikvarieämbetets rekommendationer är vid tid för inventeringen under arbete.

Följande texter är publicerade i ämnet av RAÄ. I *Kulturmiljövård* nr 6/1989 ägnas hela tidskriften åt kyrkogårdar och i Inger och Jan Berglunds artikel "Kyrkogården idag och imorgon" skriver de att istället för att betrakta den medeltida kyrkogården som historiska minnesmärken skulle man åter kunna använda den som begravningsplats. De vill dock framhålla att vid fortsatt begravning på dessa kyrkogårdar är det viktigt att ta tillvara och bevara den ursprungliga karaktären och att nya gravar måste anpassas till det "gamla mönstret". Även i *Kulturmiljövård* 2/2003 ägnas en stor del av tidskriften åt kyrkor och kyrkogårdar.

Gravrätt och ändringar av gravvårdar och gravanordningar

Gravvården ägs av den som betalar gravrättsavgiften. När gravrätten upphör har gravrättsinnehavaren rätt till gravvården. Vill gravrättsinnehavaren föra bort vården, får detta dock inte ske utan upplåtarens medgivande eller utan länstyrelsens tillstånd om den är kulturhistoriskt värdefull. Medgivande skall lämnas förutsatt att det inte finns risk för att man förfar med gravvården på ett ovärdigt sätt (*begravningslag* 7 kap 28 §, se bilaga). Står vården kvar längre än sex månader efter att gravrätten upphört och att gravrättsinnehavaren meddelats tillfaller den upplåtaren (vanligen pastoratet). Om en gravanordning av kulturhistoriskt värde har tillfallit upplåtaren ska den i första hand lämnas kvar på den ursprungliga gravplatsen. Om gravvården ändå måste föras bort från sin ursprungliga plats ska den ställas upp på lämplig och därtill avsedd plats inom begravningsplatsen (*begravningslag* 7 kap 37 §). Ansökan om borttagande eller flytt av gravvården sker hos länsstyrelsen.

Gravvårdar som har tillfallit upplåtaren faller under benämningen kyrkliga inventarier. Kyrkliga inventarier av kulturhistoriskt värde skall enligt lag förvaras och vårdas väl (KML 4 kap 6 §). Varje församling är skyldig att föra en förteckning över dessa inventarier. Gravvårdar av kulturhistoriskt värde som har tillfallit församlingen skall tas upp i inventarieförteckningen. I förteckningen ska det även stå var föremålet förvaras om det rör sig om en plats utanför kyrkan. Utöver att församlingen själva kan anse att gravvårdar är av kulturhistoriskt intresse och föra upp dem på inventarielistan, har länsstyrelsen rätt att besluta om att föremål tas upp i förteckningen (KML 4 kap 10 §).

När det rör gravvårdar med kulturhistoriskt värde krävs det tillstånd från länsstyrelsen i följande fall:

- För att avyttra en gravvård
- För att föra av den från förteckningen
- För att reparera eller ändra en gravvård. För mera obetydliga reparationer krävs inget tillstånd. De skall dock utföras så att vårdens kulturhistoriska värde inte minskar.
- Flytta gravvården från den plats där den sedan gammalt hör hemma (KML 4 kap 9 §) .

Om det finns allvarlig fara för att en värdefull gravvård skadas har länsstyrelsen rätt att vidta åtgärder för att skydda eller vårda den. Detta ska i så fall ske i samråd med stiftet eller privata ägare. Man kan ta upp gravvårdar av kulturhistoriskt intresse, som fortfarande är i privat ägo, i inventarieförteckningen. I så fall krävs inte länsstyrelsens tillåtelse för ovanstående punkter.

Kyrkogårdens naturmiljö

Begravningsplatserna är i dag vårt lands mest välskötta parkanläggningar av stort kulturhistoriskt värde, där bestämmelserna och kulturhänsynen i allra högsta grad är gällande (KML 4 kap 11 och 13 §§). Växtligheten är den känsligaste länken inom begravningsplatsen, där en felaktigt utförd vårdinsats eller beskärning kan döda eller allvarligt skada växten och förändra begravningsplatsens totalintryck. Det är viktigt att en erfaren fackman anlitas för ändringar och upprättande av trädvårdsplaner, eller för besiktningar.

Miljöbalken (1998:808) ger möjligheten att särskilt skyddsvärda mindre markområden, såsom kyrkogårdar med trädkrans och t ex stengärdesgårdar kan förklaras som biotopskyddsområden (MB 7 kap 11 §). I förarbetet till miljöbalken listas områden som avses som biotopskyddsområden, t ex alléer, av lövträd i enkel eller dubbel rad som består av minst fem vuxna träd längs en väg eller i ett öppet landskap, eller stenmurar i jordbruksmark, som har eller har haft hägnadsfunktion för jordbruk eller annan funktion (1998:1252, bilaga).

SKÖTSELRÅD

När det gäller vården av den enskilda gravvården finns det vissa huvudregler för hur man bör förfara. Kulturminneslagens 4 kap. 11 § säger att begravningsplatsens betydelse som en del av vår kulturmiljö skall beaktas och att de skall vårdas och underhållas *så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas*. Ett kontinuerligt underhåll förebygger större komplikationer och är en ekonomisk vinning på sikt. Detta gäller både kyrkogården som helhet och för enskilda gravvårdar.

Den viktigaste grunden för alla åtgärder är att de inte får skada gravvården och att de skall förlänga gravvårdens livslängd. Väsentligt för all skötsel av gravvårdar är de förebyggande åtgärderna, att ta hand om vården på bästa sätt så att den inte skadas vare sig mekaniskt, genom påväxt av växter och mikroorganismer eller genom sura nedfall. Den synliga skadan är oftast ett resultat av flera samverkande nedbrytningsfaktorer och visar sig i form av sprickor, avflagningar, bompartier (luftfickor), deformationer, sandning/pulverisering eller stenbortfall.

Viktigt för förståelsen av begravningsplatsen är att en äldre gravvård skall behandlas så att vårdens ålder tydligt framgår, m a o att dess patina (spår som tiden lämnat på ett objekt) bevaras. Vid rengöring och reparation av vårdar äldre än 100 år eller som har högt kulturhistoriskt värde är det lämpligt att en konservator anlitas, såväl för rådgivning och för reparationsåtgärderna som för upprättande av vårdplan för de kulturhistoriskt värdefulla vårdarna.

Bergarter

Det är stor skillnad på olika stensorters motståndskraft mot vittring och skador. De mjukare sedimentära bergarterna som sandsten, kalksten och skiffer vittrar lättare än den hårda graniten på grund av de mjukare bergarternas lager med olika hårdhet och porositet. Varje vård skall behandlas och rengöras utifrån den specifika bergartens egenskaper.

Äldre gravstenar är till största delen huggna i mjuka bergarter som kalksten och sandsten. Den hårdare graniten blev vanlig först under andra halvan av 1800-talet då det blev möjligt att industriellt bryta den. Förutom granit, gnejs och diabas förekommer även marmor, skiffer och täljsten i gravvårdarna.

Allmänna vårdåtgärder

Mycket av det viktiga arbetet med gravvårdarna ligger i den allmänna tillsynen. Sten är ett sprött material och därmed mycket känsligt för mekanisk påverkan i form av slag och stötar. Att vara försiktig när större fordon skall manövreras så att vårdarna inte tar skada och markera gångvägar tydligt så att besökare inte i onödan kliver på hällar, är enkla odramatiska åtgärder som betyder mycket för gravvårdarnas bevarande.

Att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort regnvatten och snö från hällar och tumbor, sopa rent dem från löv och nedfallande grenar, och kontrollera så att inte ojämnheter och sättningar bildas under liggande hällar, betyder på längre sikt att gravvårdarna får finnas kvar som de unika objekt de är. Om något inträffar som behöver åtgärdas skall åtgärderna ske omgående, dels för att minnet av att det skett ofta bleknar snabbt och att exempelvis avslagna bitar skall fästas tillbaka på exakt rätt plats och att graffiti är lättare att ta bort när den är färsk.

Gjutjärn

Generellt gäller att alla gravanordningar med gjutjärn skall underhållas kontinuerligt för att gjutjärnsföremålens stora kulturhistoriska värde inte skall gå förlorat. Vid ommålning befrias gjutjärnet från rostbeläggning med stålborste. Därefter grundas järnet och slutstrykes med linoljefärg.

Gjutjärnsinhägnader är ofta delvis borttagna eller undanställda i förråd på grund av skador. Dessa bör återställas på sin ursprungliga plats och till kompletteras med nytillverkade delar där sådana saknas.

Mekaniska skador

Korroderande (rostande) förankringsjärn är en stor orsak till skadade gravanordningar. Ett viktigt arbete är att byta ut eller rostskyddsbehandla de korroderande förankringsjärnen. När järnkramlorna rostar expanderar järnet och stenen den är infogad i sprängs sönder. Att byta dessa förankringsjärn mot rostfritt stål betyder mycket för framför allt tumbornas och hällarnas fortlevnad på kyrkogårdarna. Vid byte är det viktigt att ta hänsyn till hur järnen är fästade och hur de är utformade. Detta bör dokumenteras både ur teknikhistorisk synvinkel men även då järnen i framtiden kan hjälpa till att datera tumborna tidsmässigt eller härleda dem till olika gravfirmor etc.

Sättningar på tumbor och liggande hällar kan orsaka sprickbildning och materialbortfall. Vid en stabilisering och upprätning av konstruktionen bör en konservator kontaktas om huruvida en fuktspärr kall placeras under sidohällarna. Att kapillärt avskilja stenen från markfukten kan i förlängningen vara klokt. Metoder för arbetet bör diskuteras med antikvarisk kontrollant och konservatorer.

Rengöring

Behöver gravvårdens rengöras och i så fall varför? Hur ren bör den bli? Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt värdefull. Rengöringen bör istället ske för att kunna skapa sig en förståelse för objektet, att kunna tolka en inskription eller en skulptural relief. Rengöring bör också självklart utföras om smutsen kan anses skadlig för objektet.

Vid hårdare smutsning och behov av större ingrepp bör en konservator kontaktas för rådgivning och eventuellt utförande. Enklare rengöring sker med mycket vatten, mjuka borstar och inget eller minimalt med rengöringsmedel. Vid all våtrengöring gäller att man skal använda riligt med vatten och skölja ofta. Grus och små partiklar kan annars repa stenytan. Detta är extra viktigt vid rengöring av polerade ytor som repas lätt.

Metoden för rengöringen skall anpassas efter vad som skapat smutsen. En så begränsad användning av kemiska medel (rengöringsmedel, biocider etc) på vårdarna som möjligt är att rekommendera, på grund av att olika bergarter tar åt sig medlet olika och att vissa bergarter kan reagera med lösningen och i värsta fall lösas upp och ytan förstöras. Nedan följer en kort redovisning av vad man kan göra för att rengöra olika smutsningar samt vilka förebyggande åtgärder de kan kräva.

Järnkors från mitten av 1800-talet med rostangrepp och stora luckor mellan de fastnitade mässingsbokstäverna. Vartofta-Åsaka kyrkogård, Falköping. Foto: Lisa Molander VGM 2004.

Biologisk påväxt

Biologisk påväxt upplevs av många som missprydande och kan göra inskriptioner svårlästa. Vissa lavarter är också aggressiva mot stenen genom att de löser upp ytskiktet och för de olika mineralkornen att lossna. Lavar och alger håller också fukt, vilket kan bidra till frostsprängning.

Alger

Alger trivs bäst i fuktiga skuggrika miljöer och förekommer på begravningsplatser oftast på stenytor som vetter mot norr eller under skuggande träd. Algerna är oftast gröna och upplevs som fuktiga vid beröring. En sten som rengjorts från alger återkoloniseras snabbt om den inte hålls torr.

Mossor och gräs

Stenar som inte rengjorts på länge eller på liggande stenar där jod kan samlas i fördjupningar är goda grogrunder för mossor och gräs. Det är ofta enkelt att avlägsna mossor och gräs och återväxten sker inte speciellt snabbt om jord och fuktfickor hålls rena.

Lavar

På stenarnas ytor kan lavarna se ut som tunna skorpor. Under ytan fäster lavarna sig med rötter (hyfer) som tränger in i stenen. Vid rengöring är det ofta endast skorpan som kan avlägsnas. De kvarvarande rötterna ger därför ofta upphov till nytillväxt inom ett par års tid.

Förebyggande åtgärder

Biologisk påväxt kan minskas om stenen regelbundet borstas ren från jord, sand, skräp och nerfallna löv. Träd och buskar som skuggar bör hållas efter då skuggan men även saven och sockret som droppar från vissa träd kan ge en gynnsam miljö för mikroorganismer.

Rengöring

Lämpligast är att rengöra sten från biologisk påväxt under tidig vår och sen höst. Under dessa tider är speciellt lavar aktiva och växer och är därför mjukare och lättare att ta bort. Rengör dock aldrig stenar med vatten vid risk för frost eftersom det kan ge upphov till frostsprängningar.

Hårda stensorter som granit kan rengöras med högtryckstvätt men endast där inte förgyllning och dekorationer eller redan skadade partier kan skadas.

På skadade delar eller på mjuka stensorter ska endast varmt vatten och mjuka borstar användas. För att öka vätningen av stenen kan några droppar diskmedel tillsättas tvättvattnet. Riktigt hårda lavar kan mjukas upp genom att stenen under någon vecka står insvept i våta tygsäckar och plast. Några droppar ammoniak i vattnet bidrar också till att mjuka upp lavarna. Därefter kan stenen rengöras med mjuk borste och riklig vattensköljning.

Mer avancerade rengöringsmetoder bör utföras av speciellt erfarna hantverkare eller kunniga stenarbetare. Vårdar med högt kulturhistoriskt värde bör rengöras av konservator.

Kemiska skador

Svavelhaltiga luftföroreningar kan omvandla ytan på kalkhaltiga stenar till kemiskt gips. Denna sk gipskrusta är ofta svart och bubblig och återfinns på ytor i regnskugga (ex att statyer får svarta ögonhålor och svarta ”slöjor” under utskjutande delar). Gipskrusta är komplicerat att avlägsna och bör överlåtas till konservator.

Rengöringspreparat i handeln innehåller ofta medel som kan verka frätande eller skadligt på annat sätt på stenar varför dessa medel avråds helt från att användas. Exempelvis är den ofta använda rengöringssubstansen kaliumhydroxid, eller lut, starkt basiskt och frätande samt saltbildande. Medel med denna substans i kan föra in salter i porösa stenar eller i hårdare stenars sprickor som när de torkar utvidgas och som kan orsaka saltsprängning av stenen.

Granithäll med ett massivt täcke av mossa på S:t Sigfrids kyrkogård i Skövde. Foto: Lisa Molander VGM 2004

Stearin och sot

Marschaller och ljus kan ge olika typer av skador. De kan ge soträndеr och stearinstänk och heta marschaller som ställs på stenen kan vintertid orsaka söndersprängning av stenen. Marschaller och ljus skall alltid placeras i stadiga ljushållare eller lyktor och placeras så att de inte kan välta.

Rengöring av stearin och sot

Stearinstänk är svåra att avlägsna helt. Allt synlig stearin skrapas bort med plast - eller träverktyg. På porösa stenar kan stearin som trängt in i stenen till viss del lösas upp med kemiskt ren bensin och sedan suga upp stearinen med läskpapper. Stearinet kan även värmas till flytande form med varmluftspistol och sugas upp den med läskpapper. Soträndеr avlägsnas torrt med suddigummiliknande produkter (ex gomma pane) i samråd med konservator.

Järn- och kopparmissfärgning på sten

Metallen oxideras av vatten och luftens syre och reagerar sedan med stenen. Det ger gröna eller rostbruna missfärgningar som framstår tydligast på ljusa kalkhaltiga stenar men ger även på hårdare bergarter.

Förebyggande åtgärder

För att undvika missfärgningar skall man i möjligaste mån skydda metallen från oxidation. Skyddet sker genom kontinuerligt underhåll med ommålning av järndetaljer eller genom att byta ut rostande järndubb och förankringsjärn till sådana i rostfritt stål. Kopparmissfärgningar är svåra att förebygga eftersom metallen inte behandlas och man får i de flesta fall acceptera missfärgningen.

Rengöring

Rengöring av järn- och kopparmissfärgningar bör utföras i samråd med konservator alternativt av en konservator beroende på vårdens kulturhistoriska värde.

Graffiti och klotter

Klotter eller graffiti är ofta gjort med sprayfärg eller tusch som består av mycket finkornigt pigment som tränger in i stenens porer. Har kyrkogården utsatts för klotter ska man kontakta en klottersanerare snarast, då materialet är enklare att avlägsna ju färskare det är. Vid saneringen kan försvagade, imålade eller förgyllda partier påverkas varför en konservator bör kontaktas för rådgivning. Har någon av de kulturhistoriskt intressanta vårdarna på kyrkogården utsatts bör en konservator kontaktas för rådgivning.

Förebyggande åtgärder

Vid misstanke att vårdar kan utsättas för klotter eller om det redan har hänt bör utsatta stenar eller murar klotterskyddas. Klotterskydd utförs av saneringsfirmor. Lämpligaste klotterskyddet för sten är att en hinna av vax eller annat material påförs stenen och som vid sanering avlägsnas tillsammans med klottret. Polerade och finslipade stenar av granit eller annan hård bergart kan ge ett märkbart förändrat utseende varför dessa stenar kan saneras med lösningsbaserade klotterborttagningsmedel.

Lavabevuxen marmordetalj på gravsten på Domkyrkans kyrkogård i Mariestad. Foto: Lisa Molander VGM.2004

SYMBOLER - IKONOGRAFI

Symboler i vår omgivning är inte där av en slump, de föds inte i sociala tomrum utan är mer eller mindre uppenbart förankrade i en gemensam kulturellt baserad verklighetsuppfattning.

Gravstenarna är fysiska objekt, formgivna med estetiska ambitioner och med avsikt att vara både värdiga och vackra. Denna tidsbundna faktor gör kyrkogårdarna till provkartor över stilar och moden och till välredigerade uppslagsböcker över sedvänjor rörande vården av den avlidnes minne.

Under andra halvan av 1800-talet användes på gravvårdarna ett flertal kristna symboler men i och med industrialismens inträde började även icke kristna symboler användas, såsom lagerkransar, franska liljor och stjärnor. Den icke religiösa symboliken anknyter ofta till yrkesutövning. Efterkrigstiden och särskilt 1950-talet medförde en återkomst för den sakrala formen på gravvårdarnas symboler.

Under 1970-90-talen har en slags privatreligiös symbolik vuxit fram med naturen som främsta inspirationskälla. Tallar i soluppgång över vatten, fåglar och betande rådjur förekommer i dessa meditativa motiv där den moderna människans dröm om naturen och miljön träder fram tydligt.

Nedan redovisas ett urval av de symboler vi funnit på kyrkogårdarna. För vidare fördjupning i ämnet rekommenderas följande verk:

- Cooper, J. C, 1995, *Symboler : en uppslagsbok*, övers: Margareta Eklöf och Ingvar Lindblom, Forum, Stockholm
- Dahlby, Frithiof, 1963, *De heliga tecknens hemlighet. Symboler och attribut*, Verbum - kyrkliga centralförlaget, Stockholm
- Kilström, Bengt, I., 1983, *Bild och symbol i Guds hus,* Proprius, Stockholm.

De tecknade illustrationerna är hämtade ur Dahlbys bok.

Gravvårdarnas utformning symbolisk

Avbrutna kolonner eller stenar i allmänhet: det avbrutna livet, livets kortvarighet och snabbt skövlade skönhet

Pelare: Sanningens stödjepelare och grundfäste. Avbruten pelare är en icke-kristen dödssymbol som pekar på det avbrutna livet.

Gravvården är utformad som en ek: Styrka och uthållighet.

Vilket väderstreck graven är placerad mot har stor betydelse:

- Öster: Frälsningens väderstreck. De döda lades med ögonen riktade åt öster, mot paradiset.
- Söder: ljusorten, varifrån herren kommer.
- Norr: mörkrets ort där demonerna härskar.
- Väster: Nattens ankomst, världens afton. Demonernas, dödens och den yttersta domens väderstreck.

Ringkors: ett latinskt kors med en cirkelbåge mellan korsarmarna som till skillnad från hjulkorset går utanför cirkelbågen. Ringkorset restes ofta på en plats där ett våldsdåd ägt rum eller framför en gård för att skydda den för olyckor.

Ringkorset

Djursymboler

Bi: Hopp, oskuld, odödlighet och uppståndelse men även fliten och jungfrulighetens symbol. Symboliserar även medlemmarna i kyrkan som samlar in livets söta frukter.

Duva: Den heliga andes viktigaste symbol. Återges ofta med korsgloria och omgiven av strålar. En duva på gravstenen symboliserar den kristna själen, som gått till den eviga vilan.

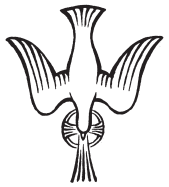

Duva med korsgloria

Fisk: symbol för människan. Kristus är fisken och lärjungarna hans små fiskar, därför dopvattnet.

Fjäril: dess tre stadier symboliserar treenigheten.

Fågel: fågel flygande ur sin bur symboliserar

Bethlehemsstjärnan

Hjulkorset

Kristusmonogram

Oljelampa prydande gravsten på Böja kyrkogård, Bergs pastorat

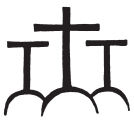

Tre kors på Golgata

Kalken

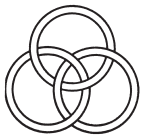

Treenigheten och trepasset

Urna med flammor och drapering

själen som flyr sitt jordiska fängelse.

Orm: vishetssymbol

Svala: Mariafågeln men även en symbol för Kristus.

Symboler från växtriket

Blommor på graven: En evig vår, det kristna hoppet.

Järnek: Symbol för Jesu lidande och korsfästelse.

Pinjekotten: fruktbarhetssymbol

Ros: Kristus och hans dygder.

Trädet: symbol för uppståndelsen och evigt liv. Ett avbrutet träd symboliserar det avbrutna livet.

Vinrankan: uppståndelsesymbol

Ljuset och elden som symboler

Evighetslampan/oljelampan: andens ljus. Vi lever i Kristi frälsnings ljus. Lampan är också en viktig judisk symbol för döden och tänds som minne av den döda.

Facklan: Neråtvänd symboliserar den livets utslocknande, odödligheten. Ingen kristen symbol.

Ljus: dödsljuset symboliserar att den döde är redo att möta Kristus.

Föremål som symboler

Hästskon: anses bringa lycka och symboliserar himlavalvet med öppningen nedåt. Är öppningen uppåt symboliserar den helvetet.

Kalken: symboliserar Jesus grav. En kalk på en präst gravsten symboliserar hans ämbete.

Krona: Livets krona, tillsammans med palmbladet (segerns palm) symboliserar det ett evigt liv.

Skeppet: Symbol för Kristi kyrka, Kristus styr skeppet, de troende är besättningsmännen, masten är korset, seglet är tron, drivkraften är anden, guds ord kompassen, hoppet ankaren, bönen ankarkättingen och guds trofasthet ankargrunden.

Timglaset: tidens flykt, det snabbt flyende livet. Vanlig symbol sedan 1700-talet

Uppslagen bok placerad på en stubbe: enhet mellan natur och kultur.

Urna: sorg och saknad. Med flammor symboliserar den det nya livet som följer efter döden. Är den draperad syftas på begravning och död.

Vågskålen: symbol för domen.

Himlakroppar

Stjärna: ex morgonstjärnan: En åttauddig stjärna är kristusstjärnan, sinnebilden för fullkomlighet och oändlighet. Stjärnan med strålar under symboliserar Betlehemsstjärnan. En sexuddig stjärna: Hexagrammet, Davidsstjärnan symboliserar judendomen.

Kristna symboler

Hjulkorset: Segerkorset.

I.N.R.I.: inskriptionen på Jesu kors: J(esus) N(azarenus) R(ex) J(udaeorum): Jesus från Nasaret, judarnas konung.

Korset: uppståndelsesymbol. De tre korsen på golgata: död

Kristusmonogram:

IHC/IHS: Monogrammet lanserades under 1400-talet och tolkades då som:

I(esus) H(ominum) S(alvator): Jesus människornas frälsare, eller

I(n) H(oc) S(igno vinces): i detta tecken skall du segra, eller

I(n) H(oc) S(alvus): i detta finnes frälsning.

I(esus) H(omo) S(anctus): Jesus den heliga människan.

I(esum) H(abemus) S(ocium): vi hava Jesus som följeslagare (Jesuitisk tolkning)

I C: J(esu)S

I R: Jesus Redmptor, Jesus Frälsaren.

I S: Jesus Salvator, Jesus Frälsaren.

Pentagram: Med spetsen uppåt betyder det att man anropar himlen, pekar spetsen neråt betyder det att man åkallar den undre världen. Pentagrammet förekommer ofta som avvärjningssymbol på husgeråd, dörrar, väggar, hus osv. De onda demonerna skulle fångas eller oskadliggöras med hjälp av pentagrammet.

Ring: världsalltet och oändligheten och fulländningen.

Treenigheten: antalet tre står för treenigheten ex tre cirkelbågar som skär varandra heter trinitas: trefaldigheten. Trepasset, trifolium, används ofta som dekoration men ger i vissa fall även stenen dess form, är ett stiliserat treklöverblad som symboliserar treenigheten och dess hemligheter.

Ängel med barn i famnen: skyddsängel, dödsängel - ofta på barngravar i form av alabasterrelief efter den danske skulptören Bertel Thorvaldsen och som fogades in i granit- eller marmorstenar.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Litteratur

Agrarhistorisk landskapsöversikt - Västergötland och Dalsland. 2002. (red. Mascher, C.). Rapport 2002:14. Länsstyrelsen i Västra Götaland, Regionmuseum Västra Götaland, Västergötlands museum.

Aronson, Roland, 2000, ”Kyrkogårdens Estetik & Minnesmärken. Forntid - Nutid - Framtid”, Ur: *Sten*, Sveriges Stenindustriförbund, Kristianstad, 3/2000, s 27-29

Beerståhl, N.F. 1962. ”Fogden Isak Andersson Mogren - En 1600-talsgestalt från Åsle”. Ur: *Falbygden* 17 1962, s. 20ff.

Beerståhl, N.F. 1969. ”Västergötlands porträttgravstenar under renässans och barock”. Ur: *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift* 1969.

Bengtsson, R. 2000. *Stadsträd från A - Z*. Svensk Byggtjänst.

Berglund, Inger och Berglund, Jan, 1989, *Kyrkogården - idag och imorgon*, Kulturmiljövård, Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 6/1989, s 9-14, ISSN 1100-4800

Berglund, Karin, 1998, ”Rum för både levande och döda. Kyrkogårdar. I vår tid blir gravplatsen en naturskön park med plats för många olika religioner”, *Dagens nyheter*, 1998-01-11, Stockholm

Blom, Örjan, 2002, ”Församlingen och det liturgiska rummet”, *Svensk pastoraltidskrift*, 47:2002, s 745-751

Brandt, Jan, 1993, ”Gamla gravstenar utan skydd: Sparas eller inte sparas det är frågan”, *Bygd och natur*, Sveriges Hembygdsförbund, Stockholm, 1993:3, s 4-6

Dahlberg, Markus, 2003, ”Kulturmiljövården och det kyrkliga kulturarvet”*, Kulturmiljövård*, Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 2003/2, s 2-7, ISSN 1100-4800

Föreskrifter och allmänna råd för planering av Begravningsplatser och krematorier. 1977. Statens Planverk 1977.

Granlund, Lis, 1989, ”Insikt i det fördolda”, *Kulturmiljövård,* Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 6/1989, s 40-42, ISSN 1100-4800

”Götene vårdar sina gravstenar”, 1993, *Bygd och natur*, Sveriges Hembygdsförbund, Stockholm, 1993:4, s 16

Hammarskiöld, H., Theorell, A., Wästberg, P. 2001. *Minnets stigar En resa bland svenska kyrkogårdar*.

Hansson, Hans-Erik m fl, 2002, *Vård av gravstenar*, Stockholm, Riksantikvarieämbetet, ISBN 91-7209-3

Heyman, Eva, 1997, ”En stund för eftertanke”, *Göteborgs Posten,* Göteborg, 1997-10-31

Hoberg, Birgitta, 1989, ”Kyrkogårdar - dokument om det förgångna”, *Kulturmiljövård,* Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 6/1989, s 1-3, ISSN 1100-4800

- och Eliasson, Karl-Gustaf, 1989, ”Underhåll av gravvårdar”, *Kulturmiljövård,* Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 6/1989, s 43-44, ISSN 1100-4800

Holmström, E. 1989. *Hus och miljöer på Falbygden. Kulturhistorisk inventering*. Falköpings kommun.

Jansén, M., Hedén, I. 1997. *Kulturhistorisk inventering av Göteborgs kyrkogårdar. Rapport 9. Lundby kyrkogårdar*. Göteborgs kyrkogårdsförvaltning, Göteborgs stadsmuseum.

Johannesson, Lena, 1996, *Kyrkan runt kyrkan. Om kyrkogårdens konst och kult, Kyrka i bruk*, Östergötlands länsmuseum och Östergötlands Fornminnes- och museiförening, Linköping, s 263-286

Jämjö kyrkogård Lunds stift - En kulturhistorisk dokumentation. 2002. Länsstyrelsen i Blekinge län. Lindskog, P. E. (Nytryck, faksimil) 1985.

Klasson, Lennart, 1998, ”Gamla gravar återanvänds. Namnet på gravstenen slipas ner och ersätts med ett nytt”, *Nya Lidköpingstidningen,* 1998-06-03

Kristensson, Charlotte, 1996, ”Det går mode i gravstenar”, *TSL*, 1996-08-22

Kruse, Hans, 2002, ”Den sista vilan. Från bautasten till datorgrav”, *Bygd och natur,* Sveriges Hembygdsförbund, Stockholm, 2002:3, s 20-25

Kulturmiljövård 6/89. 1989. (Temanummer om begravningsväsendet och därmed sammanhängande kulturyttringar). Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 51s, ISSN 1100-4800

Kyrkogårdens form och miljö - Planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader. 1991. Boverket. Riksantikvarieämbetet. Svenska kyrkans kyrkogårdsdelegation.

Kyrkogårdens gröna kulturarv. 1992. (red. Bucht, E, Bengtsson, R.) Alnarp, Inst. för Landskapsplanering, Movium, SLU, Stad & Land nr 103/1992, ISBN 91-576-4608-2/ ISSN 0280-4549 .

Lindström, Pär, 1996, *Kulturhistorisk hänsyn vid vård och ändring av kyrkogårdar*, Växjö, Länsstyrelsen i Kronobergs län, Meddelande 1996:5, ISSN 0280-2554

Lukasiak, E. 1995. *Kulturhistorisk inventering av S:t Ansgars griftegård Borås.* Borås kyrkoförvaltning, Borås museum, Älvsborgs länsmuseum.

Lundgren, Petra, 2004, ”Bevarandeplan för kyrkogårdar. I vår börjar den kulturhistoriska inventeringen”, *Skaraborgs Allehanda*, Skövde, 2004-01-09, s 4

Mandahl, Aina, 1989, ”Kyrkogårdar - en mångfasetterad kulturskatt”, *Kulturmiljövård,* Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 6/1989, s 4-8, ISSN 1100-4800

Mannerfelt, O. 1927. ”Anteckningar om den äldre kalkstensindustrien i Västergötland med särskild hänsyn till gravstenskonsten”. Ur: *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift* 1927, 4:e delen, 2:a häftet.

Melder, Lars, Jildenhed, Svante, 2004, ”Blästrade gravstenar nedlagt försök”, *SLA*, 2004-01-08

Mannerstråle, Carl-Filip, 1989, ”Gravkonst i gjutjärn”, *Kulturmiljövård,* Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 6/1989, s 24-28, ISSN 1100-4800

Nordin, Erik, 2003, ”Om kyrkoantikvarisk ersättning”, *Kulturmiljövård,* Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 2003/2, s 8-15, ISSN 1100-4800

Olson, Lena, 1996, ”Trenderna följer oss ända till graven”, *Göteborgs Posten,* Göteborg, 1996-07-31

Peterson, Gunnar B, 1989, ”Vad betyder teckenet?”, *Kulturmiljövård,* Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 6/1989, s 20-23, ISSN 1100-4800

Sjögren, Kjell, 2000, ”Vad får eftervärlden veta. Några tankar om skrifthuggning”, *Sten,* Sveriges Stenindustriförbund, Kristianstad, 3/2000, s 31-36

Skara stifts kyrkor i ord och bild. 1949. Första delen. (red. Rudberg, Y. mfl).

Skaraborgs Allehanda, 2003, anonym insändare: ”Radera inte ut en framtida historia”, Skövde¸ 2003-12-27

Stämberg, Ture, 1989, ”Gravvårdar under 75 år”, *Kulturmiljövård,* Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 6/1989, s 15-19, ISSN 1100-4800

Sveriges Bebyggelse: Statistisk-Topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. 1953-55. (Erixon, S. red). Skaraborgs län. Del 3-5.

Svänglund, 2004, ”Kulturmord på Skövdes kyrkogårdar”, *Skaraborgs Allehanda,* Skövde, 2004-01-03

Sörensen, Ann-Britt, 2003, ”Unga om framtidens kyrkogård”, *Kulturmiljövård*, Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 2003/2, s 42-43, ISSN 1100-4800

Torin K. 1888. ”Grafstenar på Vestergötlands kyrkogårdar”. *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift* 1888, 4:e och 5:e häftet.

Wadsjö, H., Ambrosiani, S. 1919, *Kyrkogårdskonst. Avbildningar från äldre svenska kyrkogårdar.* 1919

Wennerblad, E., 1902, *Skara stifts kyrkor.* 1902. Band I- III.

”Vägen till din historia”. 1985. Regionalt kulturminnesvårdsprogram och kulturhistorisk beskrivning för Skaraborgs län. *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift* 1985. Skaraborgs länsmuseum.

Arkiv

Västergötlands museums arkiv, Backspegeln

Källor från Internet

Lagtexter nämnda i text och i bilaga hämtade från [www] <http://www.notisum.se/>:

Lag (1988:950) om kulturminnen m.m. Utfärdad 11 juni 1998. Hämtat 5 februari 2004.

Begravningslag (1999:1144). Utfärdad 6 december 1990. Hämtat 5 februari 2004.

Förordning (1988:1188) om kulturminnen m.m. Utfärdad 10 november 1988. Hämtat 5 februari 2004.

Begravningsförordning (1990:1147) Utfärdad 6 december 1990. Hämtat 5 februari 2004.
Miljöbalk (1998:808) Utfärdad 11 juni 1998. Hämtat 5 februari 2004.
Förordning (1998:1252) om områdesskydd enligt miljöbalken Utfärdad 3 oktober 1998. Hämtat 5 februari 2004.
Plan- och bygglag (1987:10) Utfärdad 8 januari 1987. Hämtat 5 februari 2004.
Prop. 1998/99:38 Staten och trossamfunden - begravningsverksamheten, kulturminnena, personalen, avgiftsbetalningen, m.m, 1998, Stockholm

Information om kyrkan och kyrkogårdens byggnader, anläggningar och miljö hämtade från <http://www.bebyggelseregistret.raa.se>

Källor specifikt Amnehärad-Lyrestads pastorat

Tryckta källor

Cederbom, E. *Amnehärad och Södra Råda – En hembygdsbok*. 1963.
Ekonomisk karta Skaraborgs län 1877-82. Nytryck 1986. Skala 1:20 000. Stiftelsen Skaraborgs länsmuseum.
Lundahl, I. *Ortnamnen i Skaraborgs län. Vadsbo härad, norra delen; territoriella namn*. 1969.
Skaraborgsbygden. D. 5. Avd. 2, Vänerstranden. Kinnefjärding - Kinne- Vadsbo. (Colling, F. red.). 1936
Sveriges Bebyggelse: Statistisk-Topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. 1953-55. (Erixon, S. red). Skaraborgs län. Del 3-5.

Arkiv

Fornminnesregistret, (fmis), Riksantikvarieämbetet, Amnehärad, Berga, Enåsa, Färed, Hassle, Lyrestad, Sjötorp och Södra Råda socknar

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet, Amnehärad, Berga, Enåsa, Färed, Hassle, Lyrestad, Sjötorp och Södra Råda socknar

Västergötlands museums bildarkiv

Amnehärad-Lyrestads pastorats kyrkoarkiv

Internet

Häradsekonomiska kartan samt skifteskartor för aktuella socknar hämtade från Lantmäteriet Historiska kartor, <http://www.lantmateriet.se>, januari 2011.

Riksantikvarieämbetets bildarkiv via Kringla, <http://www.kringla.nu>

Utdrag ur Lag (1988:950) om kulturminnen m.m.

1 kap. Inledande bestämmelser

1 § Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö.

Ansvaret för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas.

—-

4 kap. Kyrkliga kulturminnen

Kyrkobyggnader och kyrkotomter

3 § Kyrkobyggnader som är uppförda och kyrkotomter som har tillkommit före utgången av år 1939 får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen.

I fråga om en kyrkobyggnad krävs alltid tillstånd för rivning, flyttning eller ombyggnad av byggnaden liksom för ingrepp i eller ändring av dess exteriör och interiör med dess fasta inredning och konstnärliga utsmyckning samt för ändring av dess färgsättning.

I fråga om en kyrkotomt krävs alltid tillstånd för utvidgning av tomten samt för uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler eller andra fasta anordningar på tomten.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäliga med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1995:560).

—-

Kyrkliga inventarier

6 § Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl. Lag (1999:304)

—-

9 § I fråga om ett föremål i förteckningen, som inte ägs av någon enskild person eller släkt, krävs tillstånd från länsstyrelsen

1. för att avyttra det,
2. för att avföra det från förteckningen,
3. för att reparera eller ändra det, eller
4. för att flytta det från den plats där det sedan gammalt hör hemma.

Länsstyrelsen får, i fråga om första stycket 3 och 4, ställa de villkor för tillståndet som är skäliga med hänsyn till de förhållanden som föranleder åtgärden. Villkoren får avse hur åtgärden skall utföras samt den dokumentation som behövs.

Tillstånd krävs inte för mera obetydliga reparationer. Sådana reparationer får inte utföras så, att föremålets kulturhistoriska värde minskas. Lag (1999:304).

10 § Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet får besikta kyrkliga inventarier.

Länsstyrelsen får också besluta att ett föremål skall tas upp i förteckningen.

Om det finns allvarlig fara för att ett föremål skadas, får länsstyrelsen tills vidare ta hand om det eller vidta någon annan nödvändig åtgärd för att skydda eller vårda det. Innan en sådan åtgärd vidtas, skall samråd ske med stiftet och, om föremålet ägs av någon enskild, med denne. Lag (1999:304).

Begravningsplatser

11 § I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.

12 § Begravningsplatser enligt detta kapitel är sådana områden eller utrymmen som avses i 1 kap. 1 § begravningslagen (1990:1144).

Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader samt fasta anordningar såsom murar och portaler. Lag (1990:1146).

13 § I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen

1. för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,
2. för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för

tillståndet som är skäliga med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1999:304).

14 § Om Riksantikvarieämbetet beslutar det, skall bestämmelserna i 13 § tillämpas också i fråga om en begravningsplats som tillkommit efter utgången av år 1939, om begravningsplatsen ligger invid en kyrkobyggnad som uppförts dessförinnan eller är märklig genom sitt kulturhistoriska värde.

15 § Om det på en begravningsplats eller i en byggnad på en begravningsplats som ägs och förvaltas av en borgerlig kommun finns föremål av kulturhistoriskt värde, tillämpas bestämmelserna i 6, 7, 9 och 10 §§ också på sådana föremål. Kommunen skall därvid ansvara för förteckningen samt förvaringen och vården av föremålen. I stället för vad som sägs i 7 § skall förteckningen anges om ett föremål ägs eller förvaltas av någon annan än kommunen.

Beredskapsförberedelser

15 a § Svenska kyrkan och dess organisatoriska delar skall vidta de beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena. Lag (1999:942).

Ersättning till Svenska kyrkan

16 § Svenska kyrkan har rätt till viss ersättning av staten för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.

Svenska kyrkan beslutar om fördelning av ersättningen mellan stiften. Stiftet beslutar om fördelning inom sitt område.

Riksantikvarieämbetet skall ges tillfälle att yttra sig över fördelningen i landet. Länsstyrelsen skall ges tillfälle att yttra sig över fördelningen i länet. Lag (1999:304).

Ingripande för att åstadkomma rättelse

17 § Länsstyrelsen får förelägga den som är ansvarig för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne att vidta rättelse eller avbryta pågående åtgärder för att säkerställa efterlevnaden av föreskrifter och beslut enligt detta kapitel. Ett sådant föreläggande får förenas med vite.

I de fall som avses i första stycket får länsstyrelsen i stället hos kronofogdemyndigheten begära särskild handräckning enligt lagen (1990:746) om betalningsföreläggande och handräckning mot den som ansvarar för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne. Lag (1999:304).

—-

Utdrag ur Förordning (1988:1188) om kulturminnen m.m.

— -

Kyrkliga kulturminnen

19 § Till kyrkliga inventarier som avses i 4 kap. 6 § lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. hör bl.a. äldre skrudar, rökelsekar, kärl, böcker, altartavlor, kors och krucifix, dopfuntar, andra målningar och konstarbeten, avlatsskrin, förvaringskistor, fattigbössor, ljuskronor och ljusstakar, epitafier, vapensköldar, banér, sorgfanor, vapen, rustningar, votivskepp, kyrkklockor, musikinstrument samt vissa äldre gravvårdar.

— -

22 § Närmare föreskrifter för verkställigheten av 4 kap. lagen (1988:950) om kulturminnen m. m. meddelas av riksantikvarieämbetet.

— -

Utdrag ur Begravningslag (1999:1144)

1 kap. Definitioner

1 § I denna lag avses med begravningsverksamhet: de olika åtgärder som har direkt samband med förvaltningen av allmänna begravningsplatser,
- församling: församling eller kyrklig samfällighet inom Svenska kyrkan,
- huvudman: församling inom Svenska kyrkan eller kommun som skall anordna och hålla allmänna begravningsplatser för dem som är folkbokförda inom ett visst geografiskt avgränsat förvaltningsområde,
- begravningsplatser: områden eller utrymmen som är behörigen anordnade för förvaring av avlidnas stoft eller aska och som har tagits i anspråk för detta ändamål, främst kyrkogårdar eller andra gravområden, minneslundar, kolumbarier eller urnmurar,
- allmänna begravningsplatser: sådana begravningsplatser som är anordnade av församlingar, av kommuner eller annars av det allmänna,
- enskilda begravningsplatser: andra begravningsplatser än allmänna,
- gravrätt: den rätt som uppkommer när en bestämd gravplats på en allmän begravningsplats upplåts av den som förvaltar begravningsplatsen till någon för gravsättning,
- kremering: förbränning av stoftet efter en avliden person,
- gravsättning: placering av stoft eller aska inom en bestämd gravplats och placering eller utströende av aska i minneslund eller på någon annan plats än begravningsplats,
- gravanordningar: gravvårdar och andra gravöverbyggnader, stenramar, staket eller andra liknande anordningar på en gravplats. Lag (1999:306)

—-

2 kap. Begravningsplatser

Gravkarta, gravbok, gravregister

5 § För varje allmän begravningsplats skall upprättas en gravkarta och föras gravbok eller gravregister enligt föreskrifter som meddelas av regeringen eller den myndighet som regeringen bestämmer.

—-

Begravningsplatsers skick

12 § En begravningsplats skall hållas i ordnat och värdigt skick och den helgd som tillkommer de dödas vilorum skall iakttas.

—-

7 kap. Gravrätt

Utövande av gravrätt m.m.

1 § Gravrätten får utövas bara av den som i gravboken eller gravregistret är antecknad som innehavare av gravrätten.

När gravrättsinnehavaren har avlidit, får dock den som ordnar med gravsättningen utöva de befogenheter som tillkommer gravrättsinnehavare och som har samband med gravsättningen av den avlidne.

2 § Gravrätten får inte pantsättas eller utmätas.

Gravrättsinnehavarens ansvar för gravplatsen

3 § Innehavaren av gravrätten skall hålla gravplatsen i ordnat och värdigt skick.

Upplåtelse av gravrätt

4 § En gravrätt får upplåtas till en juridisk person bara om det finns särskilda skäl för det.

5 § En gravrätt får upplåtas för viss tid så länge gravplatsen utgör en del av en allmän begravningsplats.

6 § Om någon upplåtelsetid inte har bestämts, varar upplåtelsen i 25 år.

7 § Upplåtaren skall utfärda gravbrev till bevis om att gravrätten upplåtits.

—-

Förnyelse av upplåtelse

9 § När upplåtelsetiden för gravrätten går ut, har gravrättsinnehavaren rätt till en ny upplåtelse, om

—gravplatsen är välvårdad,

—upplåtelsen inte medför något synnerligt men för begravningsplatsens ändamålsenliga ordnande och skötsel, och —gravrättsinnehavaren dessförinnan har anmält att han vill få upplåtelsen förnyad.

10 § I god tid innan upplåtelsetiden gått ut skall upplåtaren underrätta gravrättsinnehavaren om förutsättningarna för en ny upplåtelse.

—-

Gravanordningar m.m.

25 § Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen

där gravplatsen är belägen.

26 § Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga föra att tillgodose god gravkultur.

27 § Innan en gravanordning sätts upp, skall upplåtaren pröva om den är sådan att den kan tillåtas.

28 § När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande.

Medgivande skall lämnas, om det inte finns risk för att man förfar med gravanordningen på ett ovärdigt sätt.

29 § Gravanordningar får inte pantsättas eller utmätas.

Ändringar på gravplatser

30 § Upplåtaren får göra ändringar på gravplatsen bara om gravrättsinnehavaren medger det.

Ändringar som är nödvändiga för att tillgodose kraven på miljöskydd, hälsoskydd och arbetarskydd får dock genomföras, även om gravrättsinnehavaren motsätter sig ändringen.

31 § Om skador måste förebyggas, har upplåtaren rätt att genast genomföra åtgärderna på gravplatsen.

Gravrättsinnehavaren skall snarast därefter underrättas om åtgärderna.

Gravrättens upphörande

32 § Gravrätten upphör här upplåtelsetiden går ut, när gravrätten återlämnas till upplåtaren, när den förverkas enligt 33 § och när den förklaras ha upphört enligt 34 §.

33 § Upplåtaren får förklara gravrätten förverkad, om gravplatsen är uppenbart vanvårdad och gravrättsinnehavaren inte avhjälper vanvården inom ett år efter det att han delgetts föreläggande om att sätta gravplatsen i stånd. Föreläggandet skall innehålla upplysning om att gravrätten förverkats.

En gravrätt får inte förverkas, om det är en myndighet som svarar för gravplatsens vård och underhåll.

—-

35 § När gravrätten har upphört, gäller om gravordningen vad som föreskrivs i 28 §.

36 § Det som gravrättsinnehavaren inte har fört bort från gravplatsen inom sex månader efter gravrättens upphörande tillfaller upplåtaren.

Om det har uppstått tvist om bortförandet, räknas tiden från tvistens slutliga avgörande.

37 § Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåta ren om möjligt lämna kvar den på gravplatsen.

Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den återställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats.

—-

11 kap Ansvar, vite, överklaganden

Vite

—-

4 § § En gravrättsinnehavare som har försett en gravplats med en gravanordning eller någon annan anordning i strid mot vad upplåtaren har beslutat får av länsstyrelsen vid vite föreläggas att ta bort anordningen.

Ett sådant föreläggande får meddelas även i andra fall, om det finns synnerliga skäl för det.

—-

Utdrag ur Begravningsförordning (1990:1147)

Gravkarta

3 § På en gravkarta skall med nummer anges samtliga gravplatser inom begravningsplatsen.

Äldre gravplatser anges därvid så fullständigt som möjligt.

Om det finns minneslund på begravningsplatsen, skall också den anges.

Utdrag ur Miljöbalk (1998:808)

1 kap Miljöbalkens mål och tillämpningsområde

1 § Bestämmelserna i denna balk syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. En sådan utveckling bygger på insikten att naturen har ett skyddsvärde och att människans rätt att förändra och bruka naturen är förenad med ett ansvar för att förvalta naturen väl.

Miljöbalken skall tillämpas så att

1. människors hälsa och miljö skyddas mot skador och olägenheter oavsett om dessa orsakas av föroreningar eller annan påverkan,
2. värdefull natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas,
3. den biologiska mångfalden bevaras,
4. mark, vatten och fysisk miljö i övrigt används så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktig god hushållning tryggas, och
5. återanvändning och återvinning liksom annan hushållning med material, råvaror och energi främjas så att ett kretslopp uppnås.

7 kap Skydd av områden

Biotopskyddsområde

11 § Mindre mark- eller vattenområden som utgör livsmiljö för hotade djur- eller växtarter eller som annars är särskilt skyddsvärda får av regeringen eller den myndighet som regeringen bestämmer förklaras som biotopskyddsområde. Sådana förklaringar får avse enskilda områden eller samtliga områden av ett visst slag inom landet eller del av landet.

Inom biotopskyddsområde får inte bedrivas verksamhet eller vidtas åtgärder som kan skada naturmiljön. Om regeringen förordar att samtliga områden av visst slag skall vara biotopskyddsområden, får den i samband med beslutet meddela föreskrifter om att dispens kan medger för sådan verksamhet eller sådana åtgärder. Dispens får endast medger som det finns särskilda skäl.

Regeringen eller den myndighet som regeringen bestämmer får vidta de åtgärder som behövs för att vårda biotopskyddsområde. Innan det vidtas någon åtgärd skall den som äger eller har särskild rätt till området underrättas särskilt.

Ett beslut om biotopskyddsområde skall gälla omedelbart även om det överklagas.

Utdrag ur Förordning (1998:1252) om områdesskydd enligt miljöbalken

Allmänna bestämmelser

Biotopskyddsområde

5 § Sådana mark- eller vattenområden som anges i bilaga 1 utgör biotopskyddsområden enligt 7 kap. 11 § första stycket miljöbalken.

Länsstyrelsen får medge dispens enligt 7 kap. 11 § andra stycket miljöbalken, om det finns förutsättningar för det.

Länsstyrelsen får vidta de åtgärder som behövs för att vårda dessa biotopskyddsområden.

Bilaga 1

Biotopskyddsområden som avses i 5 §

1. Alléer

Lövträd planterade i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller det som tidigare utgjort en väg eller i ett i övrigt öppet landskap. Träden skall tillövervägande del utgöras av vuxna träd.

—-

4. Pilevallar

Hamlade pilar i en rad som består av antingen minst fem träd med ett inbördes avstånd av högst 100 meter i en i övrig öppen jordbruksmark eller invid en väg där marken mellan pilträden är plan eller upphöjd till en vall, eller av tre träd, om vallen är utbildad, mer än 0,5 meter hög och två meter bred. Biotopen omfattar trädradens längd med den bredd den vidaste trädkronans projektion på marken utgör. För det fall vallen är bredare än trädkronornas projektion på marken omfattas biotopen vallen i sin helhet.

—-

6. Stenmurar i jordbruksmark

Uppbyggnader av på varandra lagda stenar som har en tydlig, långsträckt utformning i naturen och som har eller har haft hägnadsfunktion eller som funktion att avgränsa jordbruksskiften eller någon annan funktion.

Utdrag ur Plan- och bygglag (1987:10)

8 kap. Bygglov, rivningslov och marklov

2 § I fråga om andra anläggningar än byggnader krävs bygglov för att

—-

9. anordna begravningsplatser,

10. väsentligt ändra anläggningar som avses i 1—9.